

John Rawls

ΔΥΟ ΕΝΝΟΙΕΣ ΚΑΝΟΝΩΝ*¹

Μετάφραση: Γ. Μαργκόζ

Στό άρθρο αυτό θέλω να δείξω πόσο σημαντική είναι η διάκριση ανάμεσα στη δικαιολόγηση μίας πρακτικής² και στη δικαιολόγηση επιμέρους πράξεων που υπάγονται σ' αυτήν· θέλω επίσης να εξηγήσω τη λογική βάση της διάκρισης και πώς είναι δυνατό να διαφεύγει ή σημασία της. Ένώ λοιπόν τη συναντάμε συχνά³ και ενώ τείνει να γίνει κοινός τόπος, δεν έχει ακόμη εξηγηθεί ή τάση να παραγνωρίζεται τελείως ή να μὴν εκτιμᾶται δεόντως ή σημασία της.

Γιά να δείξω τη σημασία της διάκρισης, θα υπερισπίσω την ωφελιμιστική

* Τό άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε στο *Philosophical Review*, 64 (1955), σελ. 3-32, με τόν τίτλο «Two Concepts of Rules».

1. Τό άρθρο αυτό είναι αναθεωρημένη έκδοχή κειμένου που διαβίβαστηκε στο Harvard Philosophy Club, στις 30 Ἀπριλίου 1954.

2. Χρησιμοποιῶ ἐδῶ καθή φορά τή λέξη "πρακτική" με κάποιο τεχνικό νόημα γιά να δηλώσω ὅσες δραστηριότητες χαρακτηρίζονται ἀπό συστήματα κανόνων που ὀρίζουν αξιώματα, ρόλους, κινήσεις, ποινές, επιχειρηματολογίες, υπερισπίσης, κ.λπ., και προσφέρουν δομή στην ἐκάστοτε πρακτική. Σχετικά παραδείγματα θά ήταν παιχνίδια και τελετουργίες, δίκες και κοινοβοῦλια.

3. Ἡ διάκριση είναι καιρία στη συζήτηση τῆς δικαιοσύνης ἀπό τόν Hume στο *Treatise of Human Nature*, βιβλ. III, μέρος II, και ἐιδικότερα στις παραγράφους 2-4. Ὁ John Austin τή διατυπώνει σαφῶς στο δεύτερο κεφάλαιό του *Lectures on Jurisprudence* (8η ἔκδ. Λονδίνο, 1873), I, σσ. 116 κ.έ. (1η ἔκδ. 1832). Θά μπορούσι επίσης να ὑποστηριχθῆι ὅτι ὁ Mill τή θεωρεῖ δεδομένη στο ἔργο του *Utilitarianism* (πρῶτ. σχετικῶς, J. O. Urmson, "The Interpretation of the Moral Philosophy of J. S. Mill", *Philosophical Quarterly*, III (1953). Ἐκτός ἀπό τά ἐπιχειρήματα που παραθέτει ὁ Urmson, ἡ διάκριση διατυπώνεται με σαφήνεια σέ ἄρκετά χωρία τοῦ ἔργου *A System of Logic* (8η ἔκδ. Λον-

θέση έναντι τῶν παραδοσιακῶν ἐνστάσεων σχετικά μέ τήν τιμωρία καί μέ τήν ὑποχρέωση γιά τήρηση ὑποσχέσεων. Ἐλπίζω νά δείξω ὅτι, χάρι στή διάκριση, ἡ ὠφελμιστική θέση μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ἔτσι ὥστε οἱ ἀντίστοιχες ἠθικές κρίσεις νά διευκρινίζονται πολύ καλύτερα ἀπ' ὅ,τι θά παραδέχονταν οἱ παραδοσιακές ἐνστάσεις⁴. Δείχνω λοιπόν τή σημασία τῆς διάκρισης, δείχνοντας πῶς ἐνισχύει τήν ὠφελμιστική ἀποψη, ἀνεξάρτητα ἀπό τό κατά πόσο, αὐτή καθαυτή, ἡ ὠφελμιστική ἀποψη εἶναι δυνατό νά θεωρακιστεῖ ἐναντι ὄλων τῶν ἐνστάσεων.

Θά ἐξηγήσω γιατί ἐνδέχεται νά παραγνωρίζεται ἡ σημασία τῆς διάκρισης, ἐξετάζοντας δύο ἀντιλήψεις σχετικά μέ τούς κανόνες. Ἡ μία ἀποκρύπτει τή σημασία τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στή δικαιολόγηση ἑνός κανόνα ἢ μιᾶς πρακτικῆς καί στή δικαιολόγηση ἐπιμέρους πράξεων πού ὑπάγονται στόν κανόνα ἢ στήν πρακτική. Ἡ ἄλλη ἀντίληψη καθιστᾷ σαφές γιατί ἐπιβάλλεται ἡ διάκριση αὐτή καί ποιά εἶναι ἡ λογική βάση της.

I

Τό θέμα τῆς τιμωρίας, τό νά συσχετίζονται δηλαδή νομικές ποινές μέ τήν παραβίαση νομικῶν κανόνων, ἀνέκαθεν ἀποτελοῦσε βασανιστικό ἠθικό πρόβλημα⁵. "Ὅχι γιατί οἱ ἄνθρωποι διαφωνοῦν γιά τό κατά πόσο ἡ τιμωρία δικαιολογεῖται ἢ ὄχι. Οἱ περισσότεροι πίστευαν καί πιστεῦουν ὅτι, ἂν διασφαλιστεῖ ἀπό καταχρήσεις, εἶναι θεσμός ἀποδεκτός. Λίγοι μόνο θεώρησαν τήν τιμωρία τελείως ἀπορριπτέα, πράγμα ἀπροσδόκητο, ἂν σκεφτεῖ κανεῖς ὅλες τίς δυνατές ἐνστάσεις. Τό πρόβλημα εἶναι πῶς δικαιολογεῖται ἡ τιμωρία: ὅσοι ἀσχολοῦνται μέ τήν ἠθική φιλοσοφία, ἔχουν κατά καιροῦς προτείνει

δίνο, 1872), βιβλ. VI, κεφ. xii, παρ. 2, 3, 7. Ἡ διάκριση ἔχει θεμελιώδη σημασία στό βαρυσήμαντο ἄρθρο τοῦ J. D. Mabbott "Punishment", *Mind*, v.σ., XI.VIII (Ἀπρίλιος 1939). Πιο πρόσφατα, ὁ S. E. Toulmin τόνισε ἰδιαίτερα τή διάκριση στό *The Place of Reason in Ethics* (Cambridge, 1950), βλ. εἰδικότερα κεφ. xi, ὅπου διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στήν παρουσίαση τῆς ἠθικῆς συλλογιστικῆς. Ὁ Toulmin δέν ἐξηγεῖ ποῦ ἐρεῖζεται ἡ διάκριση οὔτε πῶς μπορεῖ νά παραγνωριστεῖ ἡ σημασία της, ὅπως, ἀπό τήν πλευρά μου, προσπαθῶ νά δείξω σ' αὐτό ἐδῶ τό ἄρθρο: στήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου του (*Philosophical Review*, LX, 1951), ὅπως δείχνουν μερικές κριτικές ἐπισημάνσεις μου, δέν εἶχα κατανοήσει πόσο σημαντική εἶναι. Βλ. ἐπίσης H. D. Aiken, "The Levels of Moral Discourse" *Ethics*, LXII (1952)· A. M. Quinton "Punishment", *Analysis*, XIV (1954) καί P. H. Nowell-Smith, *Ethics*, (Λονδίνο, 1954), σσ. 236-239, 271-273.

4. Σχετικά μέ τήν ἐννοια τῆς διευκρίνισης βλ. τό ἄρθρο μου στό *Philosophical Review*, LX (1951).

5. Ἐνῶ ἀναθεωροῦσα τό ἄρθρο αὐτό, δημοσιεύτηκε τό ἄρθρο τοῦ Quinton, βλ. ὑποσημείωση 3. Οἱ παρατηρήσεις μου μοιάζουν σέ πολλά σημεῖα μέ τίς δικές του. Δεδομένου ὅμως ὅτι ἐξετάζω μερικά ἐπιπλέον ζητήματα καί βασίζομαι σέ κάπως διαφορετικά ἐπιχειρήματα, διατήρησα τήν κοινή συζήτηση τῆς τιμωρίας καί τῶν ὑποσχέσεων, θεωρώντας ὅτι ἀποτελοῦν δύο παραδειγματικές περιπτώσεις δοκιμασίας τῆς ὠφελμιστικῆς ἀντίληψης.

διάφορα επιχειρήματα, κανένα όμως δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα ευρύτερα αποδεκτό – όλες οι απόπειρες δικαιολόγησης έχουν τους άρνητές τους. Ἐλπίζω νά δείξω ὅτι, ἂν διακρίνουμε ἀνάμεσα στή δικαιολόγηση μιᾶς γενικῆς πρακτικῆς καί στή δικαιολόγηση μιᾶς ἐπιμέρους πράξης, μπορούμε νά δεχθοῦμε τήν ὠφελμιστική ἀποψη γιά τήν τιμωρία, καί μάλιστα μέ τέτοια μορφή ὥστε νά ἀποκτοῦν ἔρεισμα οἱ ὀρθές ἐπισημάνσεις τῶν ἐπικριτῶν της.

Γιά τούς σκοπούς μας, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἡ τιμωρία δικαιολογεῖται μέ δύο τρόπους. Σύμφωνα μέ τή λεγόμενη *ἐπανορθωτική ἀντίληψη*, ἡ τιμωρία δικαιολογεῖται ἀπό τό ὅτι κάθε ἀδικοπραγία ἀξίζει τιμωρία. Εἶναι ἠθικά ὀρθό νά τιμωρεῖται ὁποῖος ἀδικοπραγεῖ, ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τῆς ἀδικοπραγίας. Ἡ τιμωρία τοῦ ἐγκληματία εἶναι συνέπεια τῆς ἐνοχῆς του, καί τό πόσο αὐστηρή εἶναι ἐξαρτᾶται ἀπό τό πόσο κακή ἦταν ἡ πράξη του. Ὅταν τιμωρεῖται ὁποῖος ἀδικοπραγεῖ, ἡ συνακόλουθη κατάσταση πραγμάτων εἶναι ἠθικά καλύτερη ἀπό ἐκείνη ὅπου δέν τιμωρεῖται – καί μάλιστα εἶναι καλύτερη, ὅποιες καί νά εἶναι οἱ συνέπειες τῆς τιμωρίας.

Σύμφωνα μέ τή λεγόμενη *ὠφελμιστική ἀντίληψη* καί μέ βάση τήν ἀρχή ὅτι “ὁ γέγονε, γέγονε” καί τή θέση ὅτι μόνο οἱ μελλοντικές συνέπειες βαρύνουν στίς σημερινές ἀποφάσεις, ἡ τιμωρία δικαιολογεῖται μόνο ἂν συσχετιστεῖ μέ τίς συνέπειες πού θεωρεῖται ὅτι θά προκύψουν, ἂν διατηρηθεῖ ὡς μέσο γιά τήν προστασία τῆς κοινωνικῆς γαλήνης καί τάξης. Ὅσες ἀδικοπραγίες συντελέστηκαν στό παρελθόν δέν ἔχουν, αὐτές καθαυτές, οὐσιαστική σημασία γιά νά ἀποφασιστεῖ τί πρέπει νά γίνει *τώρα*. Ἡ τιμωρία δικαιολογεῖται, μόνο ἂν μπορεῖ νά δειχθεῖ ὅτι προάγει ἀποτελεσματικά τό κοινωνικό συμφέρον, διαφορετικά δέν δικαιολογεῖται.

Διατύπωσα τίς δύο αὐτές ἀντίπαλες ἀπόψεις πολύ ἀδρά, γιά νά ἀναδείξω τήν ἀντίθεσή τους: δημιουργεῖται πράγματι *ἰσχυρὸ αἴσθημα* ὅτι καί τά δύο επιχειρήματα εἶναι ἰσχυρά καί μαζί ἡ ἀπορία πῶς μπορούν νά συμβιβαστοῦν. Ἀπό τίς εἰσαγωγικές παρατηρήσεις μου γίνεται φανερό ὅτι θά προτείνω τήν ἐξῆς λύση: πρέπει νά διακρίνουμε ἀνάμεσα στό πῶς δικαιολογεῖται μιᾶ πρακτική, ὡς σύστημα κανόνων πού πρέπει νά ἐφαρμόζονται καί νά τηροῦνται, καί ἀπό τήν ἄλλη, πῶς δικαιολογεῖται μιᾶ ἐπιμέρους πράξη πού ἐμπίπτει στό πεδίο ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων. Τά ὠφελμιστικά επιχειρήματα ἀρμόζουν στά ἐρωτήματα τά σχετικά μέ τίς πρακτικές, ἐνῶ τά ἐπανορθωτικά εἶναι προσφορότερα ὅταν ἐπιμέρους κανόνες ἐφαρμόζονται σέ ἐπιμέρους περιπτώσεις.

Μποροῦμε νά διασαφίσουμε τή διάκριση αὐτή, ἂν φανταστοῦμε πῶς ἓνας πατέρας θά ἀπαντοῦσε στή σχετική ἐρώτηση τοῦ παιδιοῦ του. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό παιδί ρωτᾶει “γιατί φυλακίστηκε χτές ὁ Κ.?” Ὁ πατέρας ἀπαντᾷ “ἐπειδὴ λήστεψε τήν τράπεζα στό Π. Δικάστηκε κανονικά καί κρίθηκε ἐνοχος. Γι’ αὐτό καί φυλακίστηκε”. Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως ὅτι ἡ ἐρώτηση τοῦ παιδιοῦ ἦταν διαφορετική: “γιατί οἱ ἄνθρωποι φυλακίζουν ἄλλους ἀνθρώπους;” Ὁ πατέρας θά μποροῦσε ἴσως τότε νά ἀπαντήσῃ “γιά νά προστατέψουν τούς καλούς ἀπό τούς κακούς” ἢ “γιά νά ἐμποδίσουν μερικούς νά κάνουν πράγματα πού θά δυσκόλευαν τή ζωὴ ὄλων μας – διαφορετικά, δέν θά μπορούσαμε νά κοιμηθοῦμε ἡσυχοὶ τή νύχτα”. Ἐχομε ἐδῶ δύο τελείως διαφορετικά ἐρωτή-

ματα. Στή μιά ἐρώτηση δίνεται ἔμφαση στό κύριο ὄνομα: γιατί τιμωρήθηκε ὁ Κ. καί ὄχι κάποιος ἄλλος, ἢ γιά ποιιά πράξη τιμωρήθηκε. Ἡ ἄλλη ἐρώτηση εἶναι γιατί ἔχουμε τό θεσμό τῆς τιμωρίας: γιατί οἱ ἄνθρωποι τιμωροῦν ὁ ἕνας τόν ἄλλο, ἀντί, λόγου χάρι, νά συγχωροῦν πάντα ὁ ἕνας τόν ἄλλο;

Στήν περίπτωση λοιπόν αὐτή, ὁ πατέρας λέει ὅτι ὁ συγκεκριμένος ἄνθρωπος, καί ὄχι κάποιος ἄλλος, τιμωρεῖται ἐπειδή εἶναι ἔνοχος καί εἶναι ἔνοχος γιατί παραβίασε τό νόμο (τό ρῆμα σέ παρελθοντικό χρόνο). Ἐδῶ ὁ νόμος, ὁ δικαστής, οἱ ἔνοχοι "στρέφουν τό βλέμμα πρός τά πίσω" καί ἡ ποινή ἐπιβάλλεται στόν ἔνοχο γιά κάτι πού ἔκανε στό παρελθόν. Τό ζήτημα ἂν κάποιος θά τιμωρηθεῖ καί τό εἶδος τῆς τιμωρίας κρίνεται, ἂν ἀποδειχθεῖ πώς παραβίασε τό νόμο καί ἐφόσον ὁ νόμος ἐπιβάλλει τή συγκεκριμένη ποινή γιά τήν παραβίασή του.

Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ θεσμός τῆς τιμωρίας ὑπάρχει καί προτείνουμε ἢ δεχόμαστε διάφορες ἀλλαγές του, ἐπειδή ὁ (ιδεατός) νομοθέτης καί ὅσοι δροῦν στό πλαίσιο τοῦ νόμου θεωροῦν ὅτι ὁ νόμος, ὡς στοιχεῖο νομικοῦ συστήματος πού ἐφαρμόζεται ἀμερόληπτα στίς οἰκεῖες περιπτώσεις, προάγει, μακροπρόθεσμα, τά συμφέροντα τῆς κοινωνίας.

Μποροῦμε λοιπόν νά ποῦμε ὅτι ὁ δικαστής εἶναι σέ διαφορετική θέση ἀπό τό νομοθέτη καί ὅτι καθένας τους κοιτάζει πρός διαφορετική κατεύθυνση: ὁ ἕνας πρός τό παρελθόν καί ὁ ἄλλος πρός τό μέλλον. Ἡ δικαιολόγηση τῶν πράξεων τοῦ δικαστῆ ὡς δικαστῆ ἡχεῖ σάν ἔκφραση τῆς ἐπανορθωτικῆς ἀπόψεως· ἡ δικαιολόγηση ὅσων πράττει ὁ (ιδεατός) νομοθέτης ὡς νομοθέτης ἡχεῖ σάν ἔκφραση τῆς ὠφελιμιστικῆς ἀπόψεως. Καί οἱ δύο λοιπόν ἀπόψεις εἶναι βάσιμες (ὅπως ἄλλωστε ἀναμένεται, ἀφοῦ καί οἱ δύο βρῆκαν κατά καιρούς εὐφρεῖς καί εὐαίσθητους ὑποστηρικτές). Ἡ ἀρχική σύγκυση διαλύεται, ὅταν γίνει κατανοητό ὅτι κάθε μιά ἀπό τίς δύο ἀπόψεις ἰσχύει γιά ἄτομα πού κατέχουν διαφορετικό ἀξίωμα, μέ διαφορετικά καθήκοντα, καί διαφορετική θέση ὡς πρός τό σύστημα κανόνων πού συναποτελοῦν τό ποινικό Δίκαιο⁶.

Θά μπορούσαμε ὥστόσο νά ποῦμε ὅτι ἡ ὠφελιμιστική ἀπόψη εἶναι πιό θεμελιακή καθώς ἐφαρμόζεται σέ ἕνα πιό θεμελιακό ἀξίωμα, ἀφοῦ ὁ δικαστής ἐφαρμόζει τή βούληση τοῦ νομοθέτη, ὅσο μπορεῖ νά τήν ἀνασυστήσει. Ἀφότου ὁ νομοθέτης θεσπίζει νόμους καί ὀρίζει ποινές γιά τίς περιπτώσεις ὅπου παραβιάζονται (ὅπως ἔχουν τά πράγματα, πρέπει νά ὑπάρχουν καί νόμοι καί ποινές), συγκροτεῖται θεσμός συνυφασμένος μέ τήν ἐπανορθωτική ἀντίληψη γιά τίς ἐπιμέρους περιπτώσεις. Συστατικό τῆς ἔννοιας τοῦ ποινικοῦ Δικαίου ὡς συστήματος κανόνων εἶναι ὅτι ἡ ἰσχύς καί ἡ ἔμπρακτη ἐφαρμογή τῶν κανόνων αὐτῶν σέ ἐπιμέρους περιπτώσεις θεμελιώνεται μέ ἐπιχειρήματα ἐπανορθωτικοῦ χαρακτήρα. Ἡ ἀπόφαση νά χρησιμοποιοῦν ὁ νόμος ἢ ἕνα

6. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι διαφορετικά ἐπιχειρήματα ταιριάζουν κάθε φορά καλύτερα σέ διαφορετικά ἀξιώματα. Ἐνας τρόπος νά συλλάβουμε τίς διαφορές ἀνάμεσα στίς ἠθικές θεωρίες γενικότερα θά ἦταν ἴσως νά τίς δοῦμε σάν προτάσεις σχετικά μέ τοὺς λόγους πού θά ἐξηγοῦσαν τίς πράξεις στό πλαίσιο διαφορετικῶν ἀξιωμάτων.

άλλο σύστημα κοινωνικού ελέγχου, και ή απόφαση σχετικά μέ τό ποιοί νόμοι χρειάζονται και ποιές θά είναι οί σχετικές ποινές, θεμελιώνονται μέ ώφελιμιστική επιχειρηματολογία. Ή απόφαση όμως νά υπάρξουν νόμοι ίσοδυναμεί μέ απόφαση νά θεσπιστεί μιá πρακτική πού σέ επιμέρους περιπτώσεις νά λειτουργεί έπανορθωτικά⁷.

Έπομένως, ή απάντηση στη σύγκυση από τήν ύπαρξη δύο διαφορετικῶν απόψεων για τήν τιμωρία είναι άπλή: υπάρχουν δύο διαφορετικά αξιώματα, τοῦ δικαστή και τοῦ νομοθέτη, και δύο διαφορετικές στάσεις απέναντι στό σύστημα κανόνων πού συγκροτοῦν τό Δίκαιο. Στη συνέχεια, παρατηροῦμε ότι τό έκάστοτε σκεπτικό πού προβάλλεται συνήθως για νά αιτιολογηθοῦν οί πράξεις στό πλαίσιο τῶν αξιωμάτων αὐτῶν ἀφορᾶ ἀντίστοιχα τή μία ή τήν ἄλλη από τίς δύο αὐτές απόψεις για τή δικαιολόγηση τῆς τιμωρίας. Ή αντίφαση λύνεται και οί δύο απόψεις συμβιβάζονται χάρη στον παραδοσιακό ἔλιγμό νά εφαρμόζεται κάθε μία σέ διαφορετικές καταστάσεις.

Μπορεῖ όμως ή κατάσταση νά είναι τόσο άπλή; Ή λύση αὐτή δικαιώνει βέβαια ὅ,τι μοιάζει νά είναι ή βασική πρόθεση κάθε πλευρᾶς. "Οποιοσ ὅμως ὑποστηρίζει τήν έπανορθωτική αντίληψη, ὑποστηρίζει ἄραγε κατ' ἀνάγκη ὡς θεσμό, ένα νομικό μηχανισμό μέ βασικό σκοπό τήν ἐγκαθίδρυση και τή διατήρηση ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα σέ ἠθικά παραπτώματα και σέ κάποια σκληρή μεταχείριση; Ασφαλῶς ὄχι⁸. Οί ὀπαδοί τῆς έπανορθωτικῆς αντίληψης παρατηροῦν ὀρθά ὅτι κανείς δέν μπορεῖ νά τιμωρηθεῖ, ἂν δέν είναι ἔνοχος, δηλαδή ἂν δέν παραβίασε τό νόμο. Ἐπικρίνουν τήν ὡφελιμιστική αντίληψη γιατί, ὅπως τήν ἐρμηνεύουν, κυρώνει και τήν τιμωρία ἀθώου (ἂν ὁ ὀρος "τιμωρία" είναι δόκιμος ἐδῶ), στό ὄνομα τῆς κοινωνικῆς ὠφέλειας.

Ἀπό τήν πλευρά τους ὅμως και οί ὀπαδοί τῆς ὡφελιμιστικῆς ἀποψης συμφωνοῦν ὅτι ή τιμωρία πρέπει νά ἐπιβάλεται μόνο για παραβιάσεις τοῦ νόμου. Τό θεωροῦν ἐξάλλου αὐτονόητη ἀπόρροια τῆς ἐννοιας τῆς τιμωρίας⁹. Ή ὡφελιμιστική αντίληψη ἀφορᾶ οὐσιαστικά τό θεσμό ὡς σύστημα κανόνων και μάλιστα στοχεύει νά περιορίσει τή χρήση του, διακηρύσσοντας ὅτι δικαιολογεῖται μόνον ἐφόσον μπορεῖ νά δειχθεῖ ὅτι προάγει τό κοινωνικό ἀγαθό. Ή

7. Βλ. σχετικά Mabbott, ὁ.π., σσ. 163-164.

8. Βλ. σχετικά Sir David Ross, *The Right and the Good*, (Ὁξφόρδη, 1930), σσ. 57-60.

9. Ὁ Hobbes – βλ. πῶς ὀρίζει τήν ποινή στό *Λεβιάθαν*, κεφ. 18 – και ὁ Bentham – βλ. πῶς ὀρίζει τήν ποινή στό *The Principles of Morals and Legislation*, κεφ. 12, παρ. 36 και κεφ. 15, παρ. 28, καθώς και στό *The Rationale of Punishment* (Λονδίνο, 1830), βιβλ. I, κεφ. i–, θά συμφωνοῦσαν ἴσως μέ τόν Bradley ὅταν γράφει: "ή τιμωρία είναι τιμωρία, ὅταν τήν ἀξίζεις. Πληρώνουμε τό πρόστιμο, γιατί τό χρωστᾶμε – ὄχι για ἄλλο λόγο. Ὅταν ή τιμωρία ἐπιβάλλεται, ὄχι για ἀδικοπραγία, ἀλλά για οἰοδήποτε ἄλλο λόγο, είναι χονδροειδῆς ἀνηθικότητα, κραυγαλέα ἀδικία, ἀπαίσιο ἐγκλημα και ὄχι αὐτό πού δῆθεν είναι": *Ethical Studies* (2η ἐκδ., Ὁξφόρδη, 1927), σσ. 26-27. Ἀναμφίβολα, ή τιμωρία ἀθώου, ἐξ ὀρισμοῦ, δέν είναι ὅ,τι κατ' ἐπίφαση προβάλλεται. Πράγματι, ένας ἀθῶος μπορεῖ νά τιμωρηθεῖ μόνο κατά λάθος: ἐσκεμμένη "τιμωρία" ἀθώου συνεπάγεται, κατ' ἀνάγκη, ἀπάτη.

στορικά, ή αντίληψη αυτή είναι έκφραση διαμαρτυρίας ενάντια στην καταχρηστική και αναποτελεσματική εφαρμογή της ποινικής νομοθεσίας¹⁰. 'Επιδιώκει να αποτρέψει την κοινωνία από τό να αναθέσει στους ποινικούς θεσμούς τό ανάρμοστο, ίσως και ανόσιο, καθήκον να συσχετίζουν την όδυνηρή μεταχείριση μέ τά ήθικά παραπτώματα. "Όπως και άλλοι, οί όπαδοί της όφελμιστικής αντίληψης θέλουν ποινικούς θεσμούς τέτοιους ώστε, όσο είναι ανθρώπινα δυνατό, να τιμωρούνται μόνον όσοι παραβαίνουν τόν νόμο. Πιστεύουν ότι κανείς αξιωματούχος δέν μπορεί να έχει τή διακριτική εχέρεια να επιβάλει ποινές, όποτε νομίζει πώς έτσι όφελείται ή κοινωνία. Για όφελμιστικούς λόγους, ή ύπαρξη τέτοιου έξουσιοδοτικού θεσμοϋ δέν δικαιολογείται¹¹.

Αυτός ό τρόπος συμφιλίωσης της έπανορθωτικής και της όφελμιστικής δικαιολόγησης της τιμωρίας μοιάζει να καλύπτει τίς προθέσεις και τών δύο πλευρών. 'Ανακύπτουν όμως δύο περαιτέρω έρωτήματα και μέ αυτά θά ασχοληθώ στη συνέχεια της ένότητας αυτής.

Πρώτο, άφοϋ οί όπαδοί της έπανορθωτικής αντίληψης έχουν διαφορετική ιδέα για τό τί είναι δίκαιος νόμος, μπορούν ποτέ να δεχθούν τή συμβιβαστική λύση μας; Καί αν ακόμα κάποιος κριθεί, σύμφωνα μέ τήν όφελμιστική άρχή, ένοχος έπειδή παραβίασε τό νόμο, οί όπαδοί της έπανορθωτικής αντίληψης δέν θά ίσχυριστούν άραγε ότι ή σχετική κρίση δέν ίκανοποιεί τή δική τους άπαίτηση να αξίζουν τήν τιμωρία όσοι τιμωρούνται; Για να άπαντήσουμε στό πρόβλημα αυτό, άς υποθέσουμε ότι θεμέλιο τοϋ ποινικοϋ Δικαίου είναι ή άρχή της μέγιστης κοινωνικής όφέλειας (οί όπαδοί της όφελμιστικής θεωρίας μπορούν να θεωρηθούν υπεύθυνοι μόνο για όσους νόμους ίκανοποιούν τό όφελμιστικό κριτήριο). Σύμφωνα λοιπόν μέ τήν άρχή αυτή, όσες πράξεις όρίζονται ως άδικήματα από τήν ποινική νομοθεσία είναι τέτοιες ώστε, αν κρίνονταν άνεκτές, θά επικρατούσε στην κοινωνία τρόμος και πανικός. 'Επομένως, οί όπαδοί της έπανορθωτικής αντίληψης μπορούν να υποστηρίξουν ότι όσοι τιμωρούνται μέ βάση τό όφελμιστικό κριτήριο δέν αξίζουν τήν τιμωρία, μόνο αν άρνηθούν ότι οί πράξεις αυτές συνιστούν άδίκημα. 'Ασφαλώς

10. Πρβλ. Leon Radzinowicz, *A History of English Criminal Law: The Movement for Reform 1750-1833*, (Λονδίνο, 1948), ειδικά τό κεφ. χι σχετικά μέ τόν Bentham.

11. 'Ο Bentham έπισημαίνει ότι τό Ποινικό Δίκαιο, εκτός από τίς ποινικές, περιέχει και άνταγωνιστικές πρός αυτές διατάξεις, και τούς δίνει, όπως ίσως θά άναμενόταν, τό όνομα *άναιτιοσωστικές*. "Ας δοϋμε τί λέει σχετικά: "Οί πρώτες στοχεύουν στην τιμωρία της ένοχής - οί άλλες, στην προστασία της άθωότητας". Για τό ίδιο θέμα, βεβαιώνει ότι ποτέ δέν θεωρείται όρθό να εκχωρείται στό δικαστή ή εχέρεια να άποφασίσει αν ένας κλέφτης (δηλαδή, ένα άτομο που ό δικαστής πιστεύει ότι είναι κλέφτης, άφοϋ τό ζήτημα άνάγεται τελικά στην πεποίθηση τοϋ δικαστή) πρέπει να άπαγχονιστεί ή όχι, γι' αυτό και ό νόμος περιέχει τή ρήτρα: "Ο δικαστής δέν θά προκαλέσει τόν άπαγχονισμό ενός κλέφτη, εκτός αν έχει άποδειχθεί ή ένοχή του δεόντως και αν έχει καταδικαστεί, όπως όρίζει ό νόμος" (*The Limits of Jurisprudence Defined*, επιμ. C.W. Everett, Νέα 'Υόρκη (1945), σσ. 238-239).

ὅμως δέν θά θέλουν νά ἀρνηθοῦν τό χαρακτηρισμό αὐτό.

Τό δεύτερο ἐρώτημα εἶναι μήπως ἡ ὠφελιμιστική ἀντίληψη δικαιολογεῖ τελικά πάρα πολλά. Μήπως τελικά, ἂν ἐφαρμοστεῖ μέ ἀπόλυτη συνέπεια, μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς μηχανισμός πού δικαιολογεῖ ἀκόμα καί σκληρούς καί αὐθαίρετους θεσμούς; Οἱ ὀπαδοί τῆς ἐπανορθωτικῆς ἀντίληψης θά ἀναγνώριζαν ἴσως ὅτι ὅσοι ἀσπάζονται τήν ὠφελιμιστική ἀντίληψη στοχεύουν πράγματι νά ἀναμορφώσουν καί νά ἐξανθρωπίσουν τό Δίκαιο· ὅτι ὄντως δέν θέλουν νά δικαιολογήσουν τήν τιμωρία ἀθῶων· καί ὅτι καί γι' αὐτούς ἡ τιμωρία προϋποθέτει ἐνοχή, μέ τήν ἐννοια ὅτι τιμωρία σημαίνει ἕνα θεσμό πού συσχετίζει ποινές σέ παραβιάσεις τῶν κανόνων δικαίου καί ὅτι, κατά συνέπεια, εἶναι παράλογο νά ὑποτίθεται ὅτι οἱ ὠφελιμιστές θά ἦταν ποτέ δυνατό νά δικαιολογήσουν ἀκόμα καί τήν τιμωρία ἀθῶων (ἂν μπορεῖ νά γίνει τότε λόγος γιά τιμωρία). Τό οὐσιαστικό ὅμως ἐρώτημα παραμένει: μήπως οἱ ὀπαδοί τῆς ὠφελιμιστικῆς θεωρίας, δικαιολογώντας τήν τιμωρία, καταφεύγουν σέ ἐπιχειρήματα πού τούς ἀναγκάζουν τελικά νά δεχτοῦν τήν κακή μεταχείριση ἀθῶων, ἂν ἀποβαίνει πρὸς ὄφελος τῆς κοινωνίας (εἴτε μπορεῖ νά γίνει τότε λόγος γιά τιμωρία εἴτε ὄχι). Γενικότερα, μήπως οἱ ὠφελιμιστές, γιά νά εἶναι συνεπεῖς πρὸς τίς ἀρχές τους, ὑποχρεώνονται νά δεχθοῦν πλῆθος πρακτικές, ἐνῶ προσωπικά, ὡς ἠθικά εὐαίσθητα ἄτομα, δέν θά ἦταν πρόθυμοι νά δεχτοῦν; Σύμφωνα μέ τούς ὀπαδούς τῆς ἐπανορθωτικῆς ἀντίληψης, ὁ μόνος τρόπος γιά νά μή δικαιολογεῖ ἡ ὠφελιμιστική ἀρχή ἀκόμα καί ἀπαράδεκτες πράξεις εἶναι νά συμπληρωθεῖ μέ μιά ἀρχή πού θά παραχωροῦσε στά ἄτομα ὀρισμένα δικαιώματα. Στήν περίπτωση αὐτή, τό κριτήριο δέν εἶναι ἀπλῶς τό μέγιστο κοινωνικό ὄφελος, ἀλλά τό κοινωνικό ὄφελος, μέ τόν περιορισμό νά μήν παραβιάζονται τά δικαιώματα κανενός. Πιστεύω ὅτι οἱ κλασικοί ὀπαδοί τῆς ὠφελιμιστικῆς θεωρίας πρότειναν ἕνα τέτοιο σύνθετο κριτήριο, δέν θά ἐπεκταθῶ ὅμως ἐδῶ ἐπ' αὐτοῦ¹². Θά ἤθελα νά δείξω ὅτι, γιά νά περιοριστεῖ ἡ ἐλαστικότητα τῆς ὠφελιμιστικῆς ἀρχῆς, ἡ τουλάχιστον γιά νά μειωθεῖ κατά πολύ τό ἐνδεχόμενο ἐλαστικῆς χρήσης της, ὑπάρχει καί ἄλλος τρόπος. Ποιός; Νά διατυπωθεῖ ἔτσι ὥστε νά λαμβάνει ὑπόψη τή διάκριση ἀνάμεσα στό πῶς δικαιολογοῦνται ἀφενός οἱ θεσμοί καί ἀφετέρου ὅσες ἐπιμέρους πράξεις ἐμπίπτουν στό πεδίο ἐφαρμογῆς τῶν θεσμῶν.

Ἀρχίζω ὀρίζοντας τό θεσμό τῆς τιμωρίας: θά λέμε ὅτι κάποιος τιμωρεῖται, ὅταν νόμιμα στερεῖται ὀρισμένα ἀπό τά κανονικά δικαιώματα τοῦ πολίτη, ἐπειδή παραβίασε κανόνα δικαίου, μέ τίς ἐξῆς προϋποθέσεις: ἡ παραβίαση νά ἀποδείχθηκε σέ δίκη σύμφωνη μέ τή δικονομία· ἡ στέρηση τῶν δικαιωμάτων νά διεκπεραιώνεται ἀπό τίς ἀναγνωρισμένες νομικές ἀρχές τοῦ κράτους· ὁ κανόνας δικαίου νά ὀρίζει σαφῶς καί τό ἀδίκημα καί τήν ἀντίστοιχη ποινή· τό δικαστήριο νά ἐρμηνεύει πιστά τίς διατάξεις τοῦ νόμου καί οἱ ἐκάστοτε δια-

12. "Κλασικούς" ὀπαδούς τῆς ὠφελιμιστικῆς ἀντίληψης θεωρῶ τούς Hobbes, Hume, Bentham, J.S. Mill καί Sidgwick.

τάξεις να έχουν θεσπιστεί πριν γίνει τό αδίκημα¹³. Αὐτός ὁ ὄρισμός συνοψίζει τί ἐννοῶ μέ τόν ὄρο “τιμωρία”. Τό ἐρώτημα λοιπόν εἶναι ἂν μποροῦν νά βρεθοῦν ὠφελιμιστικά ἐπιχειρήματα πού θά δικαιολογοῦσαν θεσμούς πολύ διαφορετικούς ἀπό τόν παραπάνω καί μάλιστα θεσμούς “σκληροῦς καί ἀθαίρετους”.

Κατά τήν ἄποψή μου, ὁ καλύτερος τρόπος γιά νά ἀπαντήσουμε εἶναι νά πάroume μιά συγκεκριμένη κατηγορία. Ἐς δοῦμε τί λέει ὁ Carrit:

[...] ὁποῖος δέχεται τήν ὠφελιμιστική ἀντίληψη πρέπει νά πιστεύει ὅτι ἡ ἐπιβολή ὀδυνηρῆς μεταχείρισης δικαιολογεῖται μόνο ἐφόσον ἔτσι προλαμβάνεται μεγαλύτερη ὀδύνη ἢ ἀποκαθίσταται μεγαλύτερη εὐτυχία. Τίποτε ἄλλο δέν χρειάζεται νά λογαριάζεται γιά τήν ἐπιβολή τιμωρίας, πού πρέπει νά εἶναι μόνο προληπτική. Ἐάν ὁμως ἀρχίσει νά ἐπαναλαμβάνεται ἕνα εἰδεχθές ἐγκλημα, χωρίς ποτέ νά συλληφθεῖ κανένας δράστης, θά ἦταν ἴσως λυσιτελῆς ἡ ἐκτέλεση ἐνός ἀθῶου, ἂν μποροῦσε νά διατυπωθεῖ ἐναντίον του κατηγορία ἔτσι ὥστε νά τόν θεωρήσουν ὅλοι ἐνοχοί· αὐτή ὁμως ἡ περίπτωση “τιμωρίας” θά ἀπεῖχε πολύ ἀπό τό ὠφελιμιστικό προληπτικό ἰδεῶδες, ἀφοῦ τό θῦμα της θά εἶχε, οὔτως ἢ ἄλλως, πολύ λιγότερο ἀπό τόν πραγματικό δράστη τήν τάση νά διαπράξει ἀνάλογο ἐγκλημα στό μέλλον· ἀπό κάθε ἄλλη ἄποψη, ἡ “τιμωρία” αὐτή θά δροῦσε ὄντως ἀποτρεπτικά καί θά προωθοῦσε τή γενική εὐτυχία¹⁴.

Ὁ Carrit προσπαθεῖ νά δείξει ὅτι σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ἡ ὠφελιμιστική ἐπιχειρηματολογία θά δικαιολογοῦσε ἐνέργειες γενικά καταδικαστέες, καί ἄρα πράγματι ἡ ὠφελιμιστική ἀντίληψη παραεῖναι ἐλαστική. Ὑπάρχει ὁμως ἕνα σφάλμα στό ἐπιχείρημα τοῦ Carrit: δέν ξεχωρίζει τή δικαιολόγηση τοῦ γενικοῦ συστήματος κανόνων πού συγκροτεῖ τοῦς ποινικούς θεσμούς ἀπό τή θεμελίωση τῆς ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων αὐτῶν ἀπό τοῦς ἀρμόδιους στίς ἐπιμέρους ὑποθέσεις. Αὐτό γίνεται σαφές, ἂν ρωτήσουμε ποιός ἐπιβάλλει τήν τιμωρία. Ποιός ἔχει τήν ἀπόλυτη ἐξουσία νά ἀποφασίζει σέ ὀρισμένες περιπτώσεις νά “τιμωρηθεῖ” ἕνας ἀθῶος, ἂν ἔχουν ὅλοι πειστεῖ ὅτι εἶναι ἐνοχος; Ὁ νομοθέτης, ὁ δικαστής, οἱ πολῖτες γενικά ἢ κάποιος ἄλλος; Ποιός ἀποφαίνεται στίς περιπτώσεις αὐτές καί μέ ποιά ἐξουσία, εἶναι ἐρώτημα κρισιμότατο, ἀφοῦ ὅλες αὐτές οἱ λεπτομέρειες πρέπει νά ἐκτίθενται στοῦς σχετικούς θεσμικούς κανόνες. Μέχρι νά γίνουν ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα γνωστά, ὁ ἀμφισβητούμενος θεσμός παραμένει ἀπροσδιόριστος. Καί ἄρα παραμένει ἄγνωστο τελικά, ἂν ὁ θεσμός εἶναι δυνατό νά δικαιολογηθεῖ ὠφελιμιστικά ἢ ὄχι.

Ἐχοντας τώρα ἐπίγνωση τοῦ στοιχείου αὐτοῦ, εὐκολα μποροῦμε νά δοῦμε

13. Ὁ Hobbes ἀναφέρει ὅλα αὐτά τά συστατικά γνωρίσματα τῆς τιμωρίας, πρβλ. *Λεβιάθαν*, κεφ. 18.

14. *Ethical and Political Thinking* (Ὁξφόρδη, 1947), σ. 65.

πώς ανασκευάζεται το επιχείρημα του *Carrit*: ο θεσμός στον οποίο παραπέμπει το παράδειγμά του χρειάζεται προσεκτικότερη περιγραφή – και μόνο τότε τίθεται το ερώτημα αν ο θεσμός αυτός εξυπηρετεί ή όχι το μακροπρόθεσμο κοινωνικό συμφέρον. Δεν αρκεί η αόριστη σκέψη ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση θα ήταν καλό κάποιος να πράξει κάτι, έστω και αν θα υπέφερε ένας άθώος.

“Ας προσπαθήσουμε να φανταστούμε ένα θεσμό (θα μπορούσαμε να τον ονομάσουμε “τελωρία”), όπου οι αρμόδιοι έχουν την εξουσία να παραπέμπουν σε δίκη άθώους όποτε, κατά τη γνώμη τους, εξυπηρετείται το κοινωνικό συμφέρον. Η διακριτική όμως ευχέρεια των αρμοδίων περιορίζεται από τον κανόνα που απαγορεύει να υφίσταται τη δοκιμασία αυτή ένας άθώος, εκτός αν έχει ενσκήψει κύμα από αδικήματα όπως αυτό για το οποίο κατηγορείται και για το οποίο θα “τελωρηθεί”. Μπορούμε να φανταστούμε ότι, σε περιπτώσεις όπως του παραδείγματος, αρμόδιοι με τέτοια διακριτική ευχέρεια είναι οι δικαστές ανώτερων δικαστηρίων, σε συνεννόηση με τον αρχηγό της αστυνομίας, τον υπουργό δικαιοσύνης και τη νομική επιτροπή του κοινοβουλίου.

“Αμα συνειδητοποιήσει κανείς ότι προσπαθεί να συγκροτήσει θεσμό, καταλαβαίνει πόσο μεγάλοι είναι οι κίνδυνοι. Για παράδειγμα, πώς ελέγχονται οι αρμόδιοι; Πώς κρίνεται αν οι πράξεις τους επιτρέπονται ή όχι; Πώς θα μπορούσαν να περιοριστούν οι κίνδυνοι από μία συστηματική παραποίηση της πραγματικότητας; Πώς εξασφαλίζεται ότι οι αρχές δεν θα έχουν απόλυτη ευχέρεια να “τελωρούν” όποιον θέλουν; Επιπλέον, δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται ότι θα αλλάξει και η στάση του κοινού απέναντι στο ποινικό σύστημα, όταν εισαχθεί τέτοιου είδους “τελωρία”. Το κοινό θα αρχίσει να αμφιβάλει αν όσοι καταδικάζονται τιμωρούνται γνήσια ή για λόγους σκοπιμότητας. Θα άπορεί αν πρέπει να οϊκτίρει τον κατάδικο ή όχι. Θα αναρωτιέται μήπως του μέλει ή ίδια τύχη.” Αν αναλογιστούμε πώς θα λειτουργούσε στην πράξη ένας τέτοιος θεσμός και τους τεράστιους κινδύνους που έγκυμονεί, μπορούμε να διακρίνουμε σαφώς ότι δεν προάγει κανένα πραγματικό όφελος. Θα ήταν πολύ άπιθανο να βρισκόταν μία ωφελιμιστική δικαιολογία για ένα τέτοιο θεσμό.

Γενικά, εγκαταλείποντας μερικά από τα συστατικά γνωρίσματα της τιμωρίας, όπως εκτέθηκαν πρωτύτερα, καταλήγουμε σε ένα θεσμό που είναι πολύ αμφίβολο αν θεμελιώνεται ωφελιμιστικά. “Ένας από τους λόγους είναι ότι η τιμωρία λειτουργεί όπως ένα σύστημα καθορισμού των τιμών: επηρεάζοντας το κόστος ορισμένων πράξεων, παρέχει κίνητρο για την αποφυγή ή την εκτέλεσή τους. Για να λειτουργεί έτσι η τιμωρία, τα συστατικά γνωρίσματα του αντίστοιχου θεσμού είναι καθοριστικά – ένας θεσμός χωρίς τα χαρακτηριστικά αυτά, ως ποῦμε ένας θεσμός που θα “τιμωρούσε” άθώους, θα δρούσε όπως ένα σύστημα καθορισμού των τιμών (αν μπορούσε να γίνει τότε λόγος για “καθορισμό” των τιμών), όπου οι τιμές θα άλλαζαν κάθε μέρα τυχαία και ο αγοραστής πρώτα θα δεσμευόταν να αγοράσει ένα προϊόν και θα μάθαινε την

τιμή εκ τῶν ὑστέρων¹⁵.

Ἐφαρμόζοντας μέ προσοχή τήν ὠφελμιστική ἀρχή στό θεσμό πού ἐπιτρέπει συγκεκριμένες ἐπιμέρους πράξεις, διατρέχουμε σέ μικρότερο βαθμό τόν κίνδυνο νά δικαιολογήσουμε τά ἀδικαιολόγητα. Τό παράδειγμα τοῦ *Carrig* μοιάζει εὐλογο γιατί εἶναι ἀόριστο καί γιατί ἐστιάζει σέ μιὰ συγκεκριμένη περίπτωση. Τό ἐπιχείρημά του θά εὐσταθοῦσε μόνο ἂν μπορούσε νά δειχθεῖ ὅτι ὑπάρχουν ὠφελμιστικά ἐπιχειρήματα τέτοια ὥστε νά δικαιολογεῖται θεσμός μέ δημόσια ἀναγνωρισμένα ἀξιώματα καί ἐξουσίες πού ἐπιτρέπουν στούς ἀξιωματούχους νά ἀσκοῦν αὐτή τή διακριτική εὐχέρεια σέ συγκεκριμένες περιπτώσεις. Ἄν ὁμως ἀπαιτηθεῖ νά ἐνσωματωθῶν στή γενική θεσμική πρακτική τά αὐθαίρετα στοιχεῖα τῆς ἐπιμέρους ἀπόφασης, μειώνονται πολύ οἱ πιθανότητες νά θεωρηθεῖ ἡ πρακτική δικαιολογημένη.

II

Θά ἐξετάσω τώρα τό ζήτημα τῶν ὑποσχέσεων. Ἡ ἐνσταση πρὸς τήν ὠφελμιστική ἀποψη μοιάζει ἐδῶ νά εἶναι ἡ ἀκόλουθη: πιστεύεται ὅτι, ἀπό ὠφελμιστική σκοπιά, ὅταν κάποιος δίνει μιὰ ὑπόσχεση, ὁ μόνος λόγος νά τήν τηρήσει, ἂν τήν τηρήσει, εἶναι ὅτι ἐπιτυγχάνει ἔτσι συνολικά τό καλύτερο. Ἄν λοιπόν ρωτήσῃ κάποιος "Γιατί θά ἔπρεπε νά τηρήσω τήν ὑπόσχεσή μου;", ἡ ὠφελμιστική ἀπάντηση, σύμφωνα μέ τήν ἐρμηνεία αὐτή, θά ἦταν ὅτι ἡ τηρήσιμη τῆς ὑπόσχεσης σ' αὐτή τήν περίπτωση θά εἶχε τίς καλύτερες συνέπειες. Καί, πολύ ὀρθά, ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ ἀπάντηση αὐτή συγκρούεται μέ τήν κοι-

15. Ἡ ἀναλογία μέ τό σύστημα καθορισμοῦ τῶν τιμῶν ὑποβάλλει μιάν ἀπάντηση στό ἐρώτημα πῶς διασφαλίζουν οἱ ὁπαδοί τῆς ὠφελμιστικῆς θεωρίας τήν ἀναλογικότητα τιμωρίας καί ἀδικοπραγίας. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Sir David Ross, ἔχοντας χαράξει τή διάκριση ἀνάμεσα στή δικαιολόγησι τῆς ποινικῆς νομοθεσίας καί στή δικαιολόγησι ἐπιμέρους ἐφαρμογῶν τῆς, καί ἔχοντας δηλώσει ὅτι στόν καθορισμό τῆς ποινικῆς νομοθεσίας εἶναι σημαντικός ὁ ρόλος τῆς ὠφελμιστικῆς προοπτικῆς, ἐξακολουθεῖ νά μὴν ἐνστερνίζεται τήν ὠφελμιστική δικαιολόγησι τῆς τιμωρίας, μέ τό σκεπτικό ὅτι ἡ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ τήν ἀναλογικότητα τιμωρίας καί ἀδικοπραγίας καί ὅτι ἡ ὠφελμιστική θεωρία δέν καλύπτει ἱκανοποιητικά τό σημεῖο αὐτό. Πρὸς βλ. *The Right and the Good*, σσ. 61-62. Δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι ἡ ὠφελμιστική θεωρία ἐξηγεῖ αὐτή τήν ἀπαίτηση, ὅπως θά ἠθελε ἴσως ὁ Sir David, ὡστόσο, ἂν ἐφαρμοστεῖ ἡ ὠφελμιστική θεωρία, ἡ τιμωρία θά εἶναι ἀνάλογη πρὸς τήν ἀδικοπραγία, μέ τήν ἐξῆς ἐννοια: ἡ ἱεράρχισι τῶν ἀδικοπραγιῶν ἀνάλογα μέ τή σοβαρότητά τους μπορεῖ νά συσχετιστεῖ μέ τήν ἱεράρχισι τῶν ποινῶν ἀνάλογα μέ τήν αὐστηρότητά τους. Ἐπιπλέον, τό ἀπόλυτο μέτρο τῶν ποινῶν θά εἶναι τό μικρότερο δυνατό. Αὐτό συνάγεται ἀπό τήν παραδοχή ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὀρθολογικοί (ὅτι εἶναι, δηλαδή, ἱκανοί νά συνεκτιμήσουν τήν ἐκάστοτε "τιμή" πού τό κράτος ἀποδίδει στίς πράξεις), ἀπό τόν ὠφελμιστικό κανόνα ὅτι τό ποινικό σύστημα πρέπει νά δημιουργεῖ τό κίνητρο ὥστε νά προτιμᾶται ἡ λιγότερο σοβαρή ἀδικοπραγία, καί ἀπό τήν ἀρχή ὅτι ἡ τιμωρία καθαυτή εἶναι κακό. Ὅλα αὐτά τά σημεῖα τά ἔχει πραγματευθεῖ μέ προσοχή ὁ Bentham, βλ. *The Principles of Morals and Legislation*, κεφ. xiii-xv.

νή αντίληψη σχετικά με την υποχρέωση για τήρηση των υποσχέσεων.

Ἄσφαλῶς, οἱ ἐπικριτές τῆς ὠφελμιστικῆς ἄποψης δέν ἀγνοοῦν ὅτι ὀρισμένοι ἀποδίδουν στούς ὠφελμιστές ἓνα ἀντεπιχείρημα ὅπου γίνεται ἀναφορά στήν πρακτική τήρησης τῶν υποσχέσεων¹⁶. Ὑποτίθεται ἐν προκειμένῳ ὅτι ἐπιχειρηματολογοῦν κάπως ἔτσι: πρέπει νά παραδεχθοῦμε ὅτι αἰσθανόμεστε ἀναγκασμένοι νά τηροῦμε τίς υποσχέσεις, καί μάλιστα περισσότερο ἀπό ὅ,τι θά ἐξηγοῦσε ἡ ἄποψή μας. "Ὅταν ὁμως ὑποβάλουμε τό ζήτημα σέ προσεκτική ἐξέταση, πρέπει πάντα νά συνυπολογίζουμε τίς συνέπειες τῆς δράσης μας στήν πρακτική τῆς διατύπωσης υποσχέσεων. Ὁ υποσχόμενος πρέπει νά σταθμίσει, ὄχι μόνο τίς συνέπειες ἀπό τήν ἀθέτηση τῆς υπόσχεσής του στή δεδομένη περίπτωση, ἀλλά καί πῶς ἡ ἀθέτηση θά ἐπηρεάσει τήν ἴδια τήν πρακτική. Ἡ πρακτική ἔχει μεγάλη ὠφελμιστική ἀξία καί ἡ ἀθέτηση μιᾶς υπόσχεσης βλάπτει πάντοτε σοβαρά τήν πρακτική· σπάνια, ἐπομένως, θά ἀθετοῦσε κανεῖς δικαιολογημένα τήν υπόσχεσή του. Ἄν δοῦμε κάθε ἐπιμέρους υπόσχεσή μας στό εὐρύτερο πλαίσιο τῆς πρακτικῆς τῆς σχετικῆς μέ τίς υποσχέσεις, μποροῦμε νά καταλάβουμε γιατί εἶναι τόσο αὐστηρή ἡ υποχρέωση νά τηροῦμε τίς υποσχέσεις. Ὑπάρχουν πάντα πολύ ἰσχυρά ὠφελμιστικά ἐπιχειρήματα ὑπέρ τῆς τήρησης, ὥστε νά διασφαλίζεται τό ὅτι, σέ περίπτωση ἀπορίας ἂν πρέπει νά τηρηθεῖ μιᾶς υπόσχεση ἢ ὄχι, θά συνάγεται συνήθως ὅτι πρέπει νά τηρηθεῖ, ἔστω καί ἂν τά πραγματικά περιστατικά στή συγκεκριμένη περίπτωση φαινομενικά θά δικαιολογοῦσαν ἴσως τήν ἀθέτηση. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἐξηγεῖται γιατί εἶναι αὐστηρή ἡ υποχρέωση γιά τήρηση τῶν υποσχέσεων.

Ὁ Ross ἔχει ὑποβάλει αὐτό τό ὠφελμιστικό ἀντεπιχείρημα στήν ἀκόλουθη κριτική¹⁷: ὅσο μεγάλη καί νά εἶναι, ἀπό ὠφελμιστική σκοπιά, ἡ ἀξία τῆς πρακτικῆς τῶν υποσχέσεων, πρέπει νά ὑπάρχει μιᾶς ἀνώτερης ἀξίας καί μπορεῖ κανεῖς νά τή διακρίνει ἀθετώντας μιᾶς υπόσχεση. Ἐπομένως, θά ὑπῆρχε μιᾶς περίπτωση ὅπου ὁ υποσχόμενος θά μποροῦσε νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ἡ ἀθέτηση τῆς υπόσχεσής του ἦταν δικαιολογημένη, ἐπειδή ὁδηγοῦσε σέ μιᾶς συνολικά καλύτερη κατάσταση πραγμάτων. Ὁ υποσχόμενος θά μποροῦσε νά προβάλλει τό ἐπιχείρημα αὐτό, ὅσο μικρό καί νά ἦταν τό ὄφελος ἀπό τήν ἀθέτηση τῆς υπόσχεσης. Ἀπέναντι σέ ἐνδεχόμενη ἐνσταση, ὁ υποσχόμενος θά μποροῦσε νά ὑπερασπίσει τή θέση του μέ τό ἐπιχείρημα πῶς ὅ,τι ἐπραξε εἶναι συνολικά

16. Ross, *The Right and the Good*, σσ. 37-39 καί *Foundations of Ethics* (Ὁξφόρδη, 1939), σσ. 92-94. Ἀπό ὅσο γνωρίζω, ὁ μόνος ὀπαδός τῆς ὠφελμιστικῆς θεωρίας πού ἔχει προβάλλει αὐτό τό ἐπιχείρημα εἶναι ὁ W. A. Pickard-Cambridge, στό ἄρθρο "Two Problems about Duty", *Mind*, ν.σ., XLI (1932), σσ. 153-157, μολονότι τό ἐπιχείρημα συμβαδίζει μέ τήν ἐκδοχή τῆς ὠφελμιστικῆς θεωρίας κατά G. E. Moore, βλ. *Principia Ethica* (Cambridge, 1903). Τό ἐπιχείρημα αὐτό, ἀπό ὅσο γνωρίζω, δέν ἀπαντᾶται στούς κλασικούς ὀπαδούς τῆς ὠφελμιστικῆς αντίληψης, κι αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο, ἂν ἐρμηνεύσει κανεῖς ὀρθά τήν ἄποψή τους.

17. Ross, *The Right and the Good*, σσ. 38-39.

καλύτερο, αν συνυπολογιστούν όλες οι ωφελμιστικές θέσεις, συμπεριλαμβανομένης εν προκειμένω της σημασίας της πρακτικής. Κατά τον Ross, τό επιχείρημα αυτό θά ήταν απαράδεκτο. Νομίζω ότι ή άποψη του είναι όρθή, έφόσον διαφωνεί με την αναφορά στις συνέπειες γενικά και χωρίς περαιτέρω εξήγηση. Άπό την άλλη όμως, είναι έξαιρετικά δύσκολο νά αποτιμηθεί ή ισχύς του επιχειρήματος του Ross. Η κατάσταση πού μάς καλεί νά φανταστούμε μοιάζει όχι πολύ πραγματική και έχει κανείς τό αίσθημα ότι χρειάζεται πío συγκεκριμένη περιγραφή. Θα είχε ίσως κανείς την τάση νά σκεφτεί ότι μιá τέτοια περίπτωση τελικά θά συνιστούσε έξαιρεση προβλεπόμενη από την ίδια την πρακτική, όποτε, στη συγκεκριμένη περίπτωση, δέν θά γινόταν αναφορά στις συνέπειες γενικά· ή, οι περιστάσεις θά ήταν ένδεχομένως τόσο ιδιαίτερες, ώστε νά μήν ύφίστανται όσες συνθήκες προϋποθέτει ή πρακτική. Άσφαλώς όμως είναι όρθή ή ιδέα του Ross ότι όπωσδήποτε θεωρούμε λάθος νά δικαιολογείται ή άθέτηση μιáς ύπόσχεσης με επίκληση των συνεπειών γενικά. Κι αυτό γιατί όποιος ύπόσχεται δέν μπορεί νά επικαλείται τό γενικό ωφελμιστικό επιχείρημα: ή πρακτική των ύποσχέσεων δέν επιτρέπει αυτή τή δικαιολόγηση.

Ό Ross προσφέρει δύο πρόσθετα άντεπιχειρήματα¹⁸: Πρώτο, θεωρεί ότι υπερεκτιμάται ή βλάβη πού ύφίσταται ή γενική πρακτική όταν δέν τηρούνται επιμέρους ύποσχέσεις. "Όποιος άθετεί μιá ύπόσχεση όπωσδήποτε βλάπτει τό καλό όνομά του, δέν είναι όμως αρκετά σαφές ότι ή άθέτηση μιáς ύπόσχεσης βλάπτει πάντοτε αρκετά την ίδια την πρακτική, ώστε νά εξηγηθεί ή άυστηρότητα της ύποχρέωσης. Δεύτερο, και, νομίζω, σημαντικότερο, ό Ross διατυπώνει τό έρώτημα τί μπορεί νά λεχθεί σχετικά με μιá ύπόσχεση γνωστή μόνο στον ύποσχόμενο και στον "άποδέκτη" της, όπως στην περίπτωση ύπόσχεσης πού δίνει ό γιός στον έτοιμοθάνατο πατέρα του σχετικά με τή διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας¹⁹. Σε τέτοιες περιπτώσεις, τό σκεπτικό σχετικά με την πρακτική δέν βαρύνει καθόλου τον ύποσχόμενο, και όμως έχουμε τό αίσθημα ότι πρόκειται για ύποσχέσεις έξίσου δεσμευτικές με τά άλλα είδη. Έν προκειμένω, μοιάζει άσχετο τό έρώτημα πώς θά επηρέαζε ή άθέτηση της

18. Ross, ό.π., σ. 39. Ό Ross σχολιάζει την περίπτωση ύποσχέσεων πού δέν είναι δημόσια γνωστές και στο *Foundations of Ethics*, σσ. 95-96, 104-105. Η ίδια περίπτωση μνημονεύεται και στα άρθρα: Mabbott, "Punishment", ό.π., σσ. 155-157 και A. I. Melden, "Two Comments on Utilitarianism", *Philosophical Review*, LX (1951), σσ. 519-523, όπου σχολιάζεται τό παράδειγμα του Carrit από τό *Ethical and Political Thinking*, σ. 64.

19. Άπλουστευμένο, τό παράδειγμα του Ross άφορā δύο άνθρώπους πού πεθαίνουν μόνοι και ό ένας δίνει μιá ύπόσχεση στον άλλο. Στο παράδειγμα του Carrit (βλ. ύποσημείωση 18), ήρωες είναι δύο άνθρωποι στο Βόρειο Πόλο. Τό παράδειγμα του κειμένου είναι ρεαλιστικότερο και μοιάζει με τό αντίστοιχο του Mabbott. Άνάλογη είναι και ή περίπτωση όπου κάποιος έκμυστηρεύεται κάτι σε έναν άλλο και μετά πεθαίνει. Τέτοιου είδους καταστάσεις δέν είναι κατ' ανάγκη "Ιστορίες ναυαγών σε έρημονήσια", όπως φαίνεται νά πιστεύει ό Nowell-Smith (πρβλ. τό βιβλίο του *Ethics*, σσ. 239-244).

υπόσχεσης τή γενική πρακτική. Ἡ μόνη συνέπεια μοιάζει νά εἶναι ὅτι μπορεῖ κανεῖς νά ἀθετήσῃ τήν υπόσχεση, χωρίς νά κινδυνεύει νά γίνει στόχος μομφῆς· καθαυτή ὅμως, ἡ ὑποχρέωση μοιάζει νά μήν ἐξασθενεῖ. Ἐπομένως, εἶναι ἐν προκειμένῳ ἀμφίβολο ἂν ἔχει τήν παραμικρή σημασία τό πῶς θά ἐπηρεαζόταν ἡ πρακτική· καί ἐν πάσει περιπτώσει, οἱ ἐνδεχόμενες ἐπιπτώσεις στήν πρακτική δέν ἐξηγοῦν γιατί ἡ δέσμευση ἐξακολουθεῖ νά εἶναι αὐστηρή, ἀκόμα καί ὅταν δέν τηρεῖται ἡ ἐκάστοτε υπόσχεση. Φαίνεται λοιπόν νά συνάγεται τό συμπέρασμα ὅτι δέν εἶναι δυνατό νά ἐξηγηθεῖ ὠφελιμιστικά ἡ ὑποχρέωση γιά τήρηση τῶν ὑποσχέσεων.

Ἄπ' ὅ,τι εἶπα σχετικά μέ τήν τιμωρία μπορεῖ κανεῖς νά διαβλέψῃ ποιά θά εἶναι ἡ θέση μου γύρω ἀπό αὐτά τά ἐπιχειρήματα καί τά ἀντίστοιχα ἀντεπιχειρήματα. Ἐπιχειρήματα καί ἀντεπιχειρήματα παραγνωρίζουν τή διάκριση ἀνάμεσα στή δικαιολόγηση μιᾶς πρακτικῆς καί στή δικαιολόγηση τῶν ἐπιμέρους πράξεων πού ὑπάγονται σ' αὐτήν, καί, ὡς ἐκ τούτου, διαπράττουν τό σφάλμα νά θεωροῦν δεδομένο ὅτι ὁ ὑποσχόμενος, ὅπως ὁ ἀξιωματοῦχος τοῦ Carrig, δικαιούται νά ἐπικαλεστεῖ χωρίς κανένα περιορισμό ὠφελιμιστικά ἐπιχειρήματα, ὅταν ἀποφασίζει ἂν θά τηρήσει τήν υπόσχεσή του. Ἄν ὅμως σκεφτοῦμε τί ἀκριβῶς εἶναι ἡ πρακτική τῶν ὑποσχέσεων, βλέπουμε, νομίζω, ὅτι δέν ἀφήνει στόν ὑποσχόμενο αὐτοῦ τοῦ εἴδους τή γενική διακριτική εὐχέρεια. Πράγματι, στόχος τῆς πρακτικῆς εἶναι νά παραιτηθεῖ ὁ ὑποσχόμενος ἀπό τό δικαίωμα νά δρᾷ ἀκολουθώντας ὅ,τι ἐπιτάσσει ἡ ὠφελιμιστική ἀντίληψη ἢ ἡ φρόνηση, ὥστε τό μέλλον νά εἶναι προδιαγεγραμμένο καί τά σχέδια δράσης ἐκ τῶν προτέρων συντονισμένα. Εἶναι προφανή τά ὠφελιμιστικά πλεονεκτήματα ἀπό τήν ὑπαρξη μιᾶς πρακτικῆς πού δέν ἐπιτρέπει στόν ὑποσχόμενο νά ἐπικαλεῖται, ὡς δικαιολογία, γενικά καί ἀόριστα, τήν ὠφελιμιστική ἀρχή πού θά δικαιολογοῦσε τήν ἴδια τήν πρακτική. Δέν ὑπάρχει ἐδῶ τίποτα τό ἀντιφατικό ἢ τό ἀξιο ἀπορίας: θά μποροῦσε κάλλιστα νά ἐκθέσει κανεῖς ὠφελιμιστικούς (ἢ αἰσθητικούς) λόγους γιά νά ὑποστηρίξει ὅτι τό σκάκι ἢ τό ποδόσφαιρο εἶναι ἱκανοποιητικά ὡς ἔχουν ἢ γιά νά ὑποστηρίξει διάφορες ἀλλαγές στά παιγνίδια αὐτά, οἱ παῖκτες ὅμως δέν μποροῦν κανονικά νά ἐπικαλεστοῦν τέτοιους λόγους γιά νά δικαιολογήσουν γιατί προτιμοῦν τήν α κίνηση ἀπό τή β. Εἶναι σφάλμα νά θεωροῦμε ὅτι, ἂν ἡ πρακτική δικαιολογεῖται ὠφελιμιστικά, τότε ὁ ὑποσχόμενος εἶναι ἀπολύτως ἐλεύθερος νά χρησιμοποιοῖ ὠφελιμιστικά ἐπιχειρήματα γιά νά ἀποφασίσει ἂν θά τηρήσει τήν υπόσχεσή του ἢ ὄχι. Ἐνας ἀπό τοὺς σκοποὺς τῆς πρακτικῆς εἶναι ἀκριβῶς νά μήν ἐπιτρέπει αὐτή τή γενική δικαιολόγηση. Ἐπομένως εἶναι ψευδῆς ἡ ἰδέα πού προϋποθέτουν τά παραπάνω ἐπιχειρήματα – δέν ἰσχύει δηλαδή ὅτι, ἂν γίνει δεκτὴ ἡ ὠφελιμιστικὴ ἀποψη, τότε ὁ ὑποσχόμενος δεσμεύεται ἂν καί μόνο ἂν ἡ ἐφαρμογή τῆς ὠφελιμιστικῆς ἀρχῆς στήν περίπτωσή του δείχνει ὅτι εἶναι συνολικά καλύτερο νά τηρήσει τήν υπόσχεσή του. Ὁ ὑποσχόμενος δεσμεύεται ἐπειδὴ ὑπόσχεται: δέν τοῦ ἐπιτρέπεται νά σταθμίσει κατά περίπτωση ἂν θά τηρήσει τήν υπόσχεσή του ἢ ὄχι²⁰.

20. Οἱ ἀπόψεις μου στήν παράγραφο αὐτή νομίζω ὅτι συμπίπτουν μέ τή σημαντικὴ

Συνάγεται άραγε από τά παραπάνω ότι σέ επιμέρους περιπτώσεις δέν μπορούμε νά διαβουλευθοϋμε έσωτερικά άν θά τηρήσουμε μιá υπόσχεση; Ασφαλώς όχι. Η διαβούλευση όμως θά άφορᾶ τό κατά πόσο εφαρμόζονται στή συγκεκριμένη περίπτωση οί δικαιολογίες, οί έξαιρέσεις και τά επιχειρήματα πού ύπνοοεί ή πρακτική, και πού άποτελοϋν σημαντικές συνιστώσες της²¹. Έπιτρέπονται διάφορα επιχειρήματα για τήν άθέτηση μιᾶς υπόσχεσης, σ' αυτά όμως δέν συγκαταλέγεται τό επιχείρημα ότι, για γενικούς ώφελιμιστικούς λόγους, ό ύποσχόμενος θεωροϋσε (εϊλικρινά) πώς ή πράξη του ήταν συνολικά ή καλύτερη, έστω και μέ τή δικαιολογία πώς οί συνέπειες από τήν τήρηση τῆς υπόσχεσης θά ήταν *έξαιρετικά* σοβαρές. Τό ζήτημα είναι πολύπλοκο και δέν μπορῶ νά τό εξετάσω όσο θά 'πρεπε διεξοδικά, γίνεται όμως φανερό ότι ή γενική στρατηγική δικαιολόγησης δέν είναι προσιτή, άν διατυπωθεϊ τό ακόλουθο έρώτημα: τί θά λέγαμε στήν περίπτωση πού κάποιος, όταν έρωτηθεϊ γιατί άθέτησε τήν υπόσχεσή του, άπαντήσσει άπλά ότι ή άθέτηση ήταν συνολικά ή καλύτερη πράξη; "Αν δεχτοϋμε ότι ή άπάντηση είναι εϊλικρινής και ή σχετική πεποίθησή του εύλογη (άν δηλαδή δέν χρειάζεται νά εξετάσουμε τό ένδεχόμενο νά έσφαλε), νομίζω πώς θά άμφισβητούσαμε τό κατά πόσο γνωρίζει τό νόημα τῆς λέξης "ύπόσχομαι" (στις κατάλληλες περιστάσεις). Θά λέγαμε ότι όποιος καταφεύγει σ' αϋτή τή δικαιολογία, χωρίς περαιτέρω εξήγηση, δέν κατανοεί ποιά επιχειρήματά του επιτρέπει ή πρακτική πού όρίζει τίς ύποσχέσεις. "Αν χρησιμοποιόσε τή δικαιολογία αϋτή ένα παιδί, θά τό διορθώναμε· γιατί μέρος από τό πῶς διδασκόμαστε τήν έννοια τῆς υπόσχεσης είναι νά μιᾶς διορθώνουν όταν προβάλλουμε αϋτή τή δικαιολογία. "Αν επέτρεπε αϋτή τή δικαιολογία, ή πρακτική θά αϋτοακυρωνόταν.

Αναμφίβολα, συστατικό γνώρισμα τῆς ώφελιμιστικῆς άποψης είναι ότι επιτρέπει σέ κάθε πρακτική νά δέχεται τό επιχείρημα ότι οί συνέπειες από τή συμμόρφωση πρὸς αϋτήν θά ήταν *έξαιρετικά* σοβαρές. Οί όπαδοί τῆς ώφελιμιστικῆς θεωρίας θά έτειναν νά δεχτοϋν ότι είναι *άναγκαία* κάποια έμπιστοσύνη στήν όρθοφροσύνη τῶν ανθρώπων και κάποια επιείκεια στις δύσκολες περιπτώσεις. Θά θεωροϋσαν ότι μιá πρακτική δικαιολογεϊται επειδή έξυπνότεϊ τά συμφέροντα όσων τήν άκολουθοϋν· και όπως συμβαίνει μέ κάθε σύνολο από κανόνες, ύπνοοείται και στήν περίπτωση τῶν ύποσχέσεων ένα εύρύτερο πλαίσιο από περιστάσεις όπου *άναμένεται* νά ισχύει και τό όποιο δέν είναι *άνάγκη* – και *μάλιστα* δέν είναι *κάν δυνατό* – νά περιγραφεί ρητά. "Αν οί περιστάσεις *άλλάξουν*, *άκόμα* κι άν δέν *ύπάρχει* σχετικός κανόνας, θά ήταν *ίσως* σύμφωνο μέ τήν πρακτική νά *άπαλλαγει* κανείς από τήν *άνειλημμένη* ύποχρέωση. Αϋτό τό επιχείρημα είναι *ίσως* θεμιτό στό πλαίσιο τῆς πρακτικῆς, δέν πρέπει όμως νά συγχέεται μέ τή γενική εύχέρεια νά σταθμίζεται κάθε επι-

συζήτηση τοϋ Hume στό *Treatise of Human Nature*, βιβλ. III, μέρος II, τμ. 5· βλ. και τμ. 6, παρ. 8.

21. Για σχετική συζήτηση βλ. H. Sidgwick, *The Methods of Ethics* (6η έκδ., Λονδίνο, 1901), βιβλ. III, κεφ. vi.

μέρους περίπτωση μέ ωφελμιστικά μέτρα – καί αὐτήν ἀκριβῶς τήν εὐχέρεια, οἱ ἐπικριτές τῆς ωφελμιστικῆς ἄποψης τή θεωροῦν ἀναγκαία συνέπειά της.

Ἡ ωφελμιστική ἄποψη δημιουργεῖ τήν ἀνησυχία μήπως ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο δικαιολογεῖ τήν τιμωρία εἶναι πολύ εὐρύς. Τό ζήτημα εἶναι διαφορετικό στήν περίπτωση τῶν ὑποσχέσεων: ἀμφισβητεῖται ἂν ἡ ωφελμιστική ἄποψη μπορεῖ κόν νά ἐξηγήσει τήν ὑποχρέωση γιά τήρηση τῶν ὑποσχέσεων. Ὑπάρχει τό αἶσθημα ὅτι ἡ ἀναγνωρισμένη ὑποχρέωση γιά τήρηση τῶν ὑποσχέσεων εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τήν ωφελμιστική ἄποψη. Ὑπάρχει ὄντως ἀσυμβίβαστο, ἂν γίνει δεκτὴ ἡ ἐρμηνεία ὅτι ἡ ωφελμιστική ἄποψη συνεπάγεται ἀναγκαία πῶς καθένας ἔχει πλήρη ἐλευθερία νά σταθμίζει κάθε ἐπιμέρους περίπτωση μέ ωφελμιστικά κριτήρια. Εἶναι ὅμως ἀναγκαίον νά δεχθοῦμε τήν ἐρμηνεία αὐτή; Ἐλπίζω νά δείξω ὅτι στίς περιπτώσεις πού ἐξέτασα, δέν εὐσταθεῖ αὐτή ἡ ἐρμηνεία τῆς ωφελμιστικῆς ἄποψης.

III

Ὡς ἐδῶ προσπάθησα νά δείξω πόσο σημαντική εἶναι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στή δικαιολόγηση μιᾶς πρακτικῆς καί στή δικαιολόγηση τῶν ἐπιμέρους πράξεων πού ὑπάγονται σ' αὐτήν, ἐπισημαίνοντας πῶς ἡ διάκριση μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς ωφελμιστικῆς ἄποψης ἔναντι δύο μακρόβιων ἐνστάσεων. Θά εἶχε κανεῖς ἴσως τόν πειρασμό νά κλείσει τή συζήτηση στό σημεῖο αὐτό, λέγοντας ὅτι οἱ ωφελμιστικές θεωρήσεις πρέπει νά νοοῦνται ὡς ἐφαρμοζόμενες πρωτίστως στίς πρακτικές καί ὄχι σέ ἐπιμέρους πράξεις πού ὑπάγονται σ' αὐτές, ἐκτός ἂν τό ἐπιτρέπουν, καί ὅσο τό ἐπιτρέπουν, οἱ ἐκάστοτε πρακτικές. Θά μπορούσε κανεῖς νά πεῖ ὅτι αὐτή ἡ τροποποιημένη ἐκδοχή ἐξηγεῖ καλύτερα τίς οἰκειές ἠθικές πεποιθήσεις μας καί νά κλείσει τό ζήτημα ἐδῶ. Θά παραγνώριζε ὅμως τότε τό ἐνδιαφέρον ἐρώτημα πῶς εἶναι δυνατό νά μὴν ἐκτιμᾶται δεόντως ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ἀρκετά προφανοῦς διάκρισης καί νά θεωρήσει δεδομένο ὅτι ἡ ωφελμιστική ἄποψη συνεπάγεται ὅτι ἐπιμέρους περιπτώσεις μποροῦν πάντοτε νά κρίνονται σέ ωφελμιστική βάση²². Θά ὑποστηρίξω ὅτι τό σφάλμα αὐτό συνδέεται ἐνδεχομένως μέ μιᾶ ἐσφαλμένη ἀντίληψη γιά τή λογική ὑπόσταση τῶν κανόνων πού συνυφαίνονται μέ τίς πρακτικές. Γιά νά τό δείξω, θά ἐξετάσω δύο ἀντιλήψεις σχετικές μέ τούς κανόνες, δύο τρόπους γιά τήν ἐνσωμάτωσή τους στήν ωφελμιστική θεωρία.

Θά ὀνομάσω “συνοπτική ἄποψη” τήν ἀντίληψη πού ἐμποδίζει νά δοῦμε τή σημασία τῆς διάκρισης. Ἡ εἰκόνα τῶν κανόνων, σύμφωνα μέ τή συνοπτική ἄποψη, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: ὑποτίθεται ὅτι καθένας ἀποφασίζει τί θά πράξει σέ κάθε περίπτωση, ἐφαρμόζοντας τήν ωφελμιστική ἀρχή· ὑποτίθεται ἐπίσης

22. Ἀπό ὅσο μπορῶ νά διακρίνω, κανεῖς πρὶν ἀπό τόν Moore δέν διατύπωσε ἔτσι τή θέση αὐτή. Βλ., γιά παράδειγμα, *Principia Ethica*, σ. 147, ὅπου λέγεται ὅτι ἡ πρόταση “Εἶμαι ἠθικά ὑποχρεωμένος νά ἐπιτελέσω τήν πράξη αὐτή” εἶναι ταυτόσημη μέ τήν πρόταση “Αὐτή ἡ πράξη θά παραγάγει τό μέγιστο δυνατό ἀγαθό στό Σύμπαν” (ἡ ὑπο-

ὅτι διαφορετικά άτομα κρίνουν τήν ἴδια ἐπιμέρους περίπτωση με τόν ἴδιο τρόπο καί ὅτι θά ἐπανεμφανιστοῦν περιπτώσεις παρόμοιες με ὅσες ἔχουν ἤδη κριθεῖ. Ὡς ἐκ τούτου, σέ περιπτώσεις ὀρισμένου εἴδους, θά συμβεῖ νά ληφθεῖ ἡ ἴδια ἀπόφαση εἴτε ἀπό τό ἴδιο άτομο σέ διαφορετικές χρονικές στιγμές εἴτε ἀπό διαφορετικά άτομα τήν ἴδια στιγμή. Ὄταν μιᾶ περίπτωση ἐμφανίζεται ἄρκετά συχνά, ὑποτίθεται ὅτι διατυπώνεται ἕνας κανόνας πού καλύπτει τό συγκεκριμένο εἶδος περιπτώσεων. Ὀνομάζω αὐτή τήν ἀντίληψη “συνοπτική ἀποψη”, ἐπειδή οἱ κανόνες ἐμφανίζονται ὡς σύνοψη περασμένων ἀποφάσεων πού ἔχουν ληφθεῖ με ἄμεση ἐφαρμογή τῆς ὠφελμιστικῆς ἀρχῆς σέ ἐπιμέρους περιπτώσεις. Σύμφωνα με τήν ἀποψη αὐτή, οἱ κανόνες ἀναφέρουν ὅτι ὀρισμένα εἶδη περιπτώσεων βρέθηκε νά ἔχουν κανονικά κριθεῖ με ὀρισμένο τρόπο, βάσει ἄλλων κριτηρίων (μολονότι, βέβαια, οἱ κανόνες δέν τό δηλώνουν αὐτό ρητά).

Θά μπορούσαμε νά κάνουμε διάφορες ἐπισημάνσεις σχετικά με αὐτό τόν τρόπο ἔνταξης τῶν κανόνων στό πλαίσιο τῆς ὠφελμιστικῆς θεωρίας²³.

1. Ὁ λόγος ὑπαρξῆς τῶν κανόνων ἀπορρέει ἀπό τό γεγονός ὅτι παρόμοιες

γράμμιση δική μου). Ἄς μή λησμονοῦμε ὅτι ὅσους ὀνόμασα κλασικούς ὀπαδούς τῆς ὠφελμιστικῆς θεωρίας τοὺς ἐνδιέφεραν πολύ οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί. Συγκαταλέγονταν στοὺς ἐξέχοντες οἰκονομολόγους καί πολιτικούς στοχαστές τῆς ἐποχῆς τοὺς καί, ὄχι σπάνια, ἦταν μεταρρυθμιστές πού ἐνδιαφέρονταν γιά πρακτικά ζητήματα. Ἱστορικά, ἡ ὠφελμιστική θεωρία συμβαδίζει με μιᾶ ὀλοκληρωμένη ἀποψη γιά τήν κοινωνία, καί δέν εἶναι μόνο μιᾶ ἠθική θεωρία, οὔτε βέβαια ἀπόπειρα φιλοσοφικῆς ἀνάλυσης με τή σύγχρονη ἔννοια. Πολύ φυσικά, θεωροῦσαν καί ἐφάρμοζαν τήν ὠφελμιστική ἀρχή ὡς κριτήριο γιά νά ἀποτιμοῦν κοινωνικοὺς θεσμούς (πρακτικές) καί ὡς ἔρεισμα γιά νά προτείνουν μεταρρυθμίσεις. Δέν εἶναι, ἐπομένως, σαφές ἂν, καί σέ ποῖο βαθμό, εἶναι ἀναγκαία ἡ τροποποίηση τῆς ὠφελμιστικῆς θεωρίας στήν κλασική ἐκδοχή της. Γιά μιᾶ συζήτηση σχετικά με τήν ὠφελμιστική ἀντίληψη ὡς ἀναπόσπαστο μέρος μιᾶς εὐρύτερης κοινωνικῆς θεωρίας, βλ. L. Robbins, *The Theory of Economic Policy in English Classical Political Economy* (Λονδίνο, 1952).

23. Ἡ ὑποσημείωση αὐτή πρέπει νά διαβαστεῖ μετὰ τήν ἐνότητα 3 καί προϋποθέτει ὅσα ἐκθέτω ἐκεῖ. Παραπέμπω ἐδῶ σέ μερικές διατυπώσεις τῆς συνοπτικῆς ἀποψῆς ἀπό ἐξέχοντες ὀπαδούς τῆς ὠφελμιστικῆς θεωρίας. Γενικά, φαίνεται ὅτι, ὅταν πραγματεύονταν τά λογικά γνωρίσματα τῶν κανόνων, ἐνστερνίζονταν τή συνοπτική ἀντίληψη καί ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή χρωμάτιζε ὁ,τι ἔλεγαν γιά τοὺς ἠθικοὺς κανόνες. Παραθέτω μιᾶ ἄρκετά ἐκτενὴ ὀμάδα χωρίων ἀπό τόν Austin, ὡς ὀλοκληρωμένο παράδειγμα.

Ὁ John Austin στό ἔργο του *Lectures on Jurisprudence* ἀσχολεῖται με τήν ἐνσταση ὅτι ἡ λήψη ἀπόφασης σύμφωνα με τήν ὠφελμιστική ἀρχή σέ κάθε ἐπιμέρους περίπτωση εἶναι πρακτικά ἀνέφικτη καί ἀντιτείνει ὅτι πρόκειται γιά παρερμηνεῖα τῆς ὠφελμιστικῆς θεωρίας. Κατά τήν ὠφελμιστική ἀποψη, “... ἡ συμπεριφορά μας συμμορφώνεται πρὸς κανόνες πού συνάγονται ἀπό τό πού κατατείνουν οἱ πράξεις, χωρίς ὅμως νά προσδιορίζονται με ἄμεση ἐπίκληση τῆς ἀρχῆς τῆς γενικῆς ὠφέλειας. Ἡ ὠφελμιότητα ἀποτελεῖ τό ἔσχατο καί ὄχι τό ἄμεσο κριτήριο τῆς συμπεριφορᾶς μας: εἶναι τό ἄμεσο κριτήριο γιά τοὺς κανόνες πού διέπουν τή συμπεριφορά μας, ὄχι ὅμως καί γιά τίς εἰδικές ἢ καθέκαστον πράξεις. Ἡ ὠφελμιότητα διαμορφώνει τοὺς κανόνες μας: οἱ κανόνες, τή συμπεριφορά μας” (τ. I, σ. 116). Ἀναφορικά με τό πῶς κρίνεται πού κατατείνουν οἱ

περιπτώσεις έχουν τήν τάση νά επανεμφανίζονται καί ή λήψη απόφασης σέ διάφορες περιπτώσεις επιταχύνεται, όταν προηγούμενες αποφάσεις καταγράφονται μέ τή μορφή κανόνων. "Αν δέν επανεμφανίζονταν παρόμοιες περιπτώσεις, θά ήταν ανάγκη νά εφαρμόζεται άμεσα ή ώφελιμιστική άρχή σέ κάθε επιμέρους περίπτωση, καί οί κανόνες πού αναφέρονται σέ προηγούμενες αποφάσεις θά ήταν άχρηστοι.

2. Οί αποφάσεις πού λαμβάνονται σέ επιμέρους περιπτώσεις είναι λογικά πρότερες έναντι τών κανόνων. Δεδομένου ότι λόγος ύπαρξης τών κανόνων είναι ή ανάγκη εφαρμογής τής ώφελιμιστικής άρχής σέ πολλές παρόμοιες περιπτώσεις, μιά επιμέρους περίπτωση (ή πολλές παρόμοιες) ένδέχεται νά εμφανίζεται, είτε ύπάρχει σχετικός κανόνας είτε όχι. Θεωρείται ότι αναγνωρί-

πράξεις, γράφει ό Austin: "Όταν κρίνουμε πού κατατείνουν οί ειδικές ή καθέκαστον πράξεις, δέν πρέπει νά θεωρήσουμε τήν έκάστοτε πράξη μεμονωμένη ή άποκομμένη, αλλά πρέπει νά εξετάσουμε τήν κλάση πράξεων όπου αυτή άνήκει. Πρέπει νά υποθέσουμε ότι οί πράξεις τής οικείας κλάσης επιτελούνται γενικά ή παραλείπονται, καί νά εκτιμήσουμε τό ένδεχόμενο αποτέλεσμα τους στή γενική ευδαιμονία ή στό γενικό αγαθό. Πρέπει νά μαντέψουμε ποιές θά ήταν οί συνέπειες, άν ή κλάση τών πράξεων ήταν γενική· καί ποιές θά ήταν οί συνέπειες, άν γενικά παραλείπονταν. Στή συνέχεια, πρέπει νά συγκρίνουμε μεταξύ τους θετικές καί άρνητικές συνέπειες, καί νά όρίσουμε πός ποιά από τίς δύο πλευρές κλίνει τό ίσοζύγιο τής ώφέλειας... "Όποτε όντως κρίνουμε πού κατατείνει μιά ειδική ή καθέκαστον πράξη, κρίνουμε πού κατατείνει ή κλάση τών πράξεων όπου αυτή άνήκει. "Όποιο επιμέρους συμπέρασμα συναγάγουμε σχετικά μέ τήν έκάστοτε πράξη, συνεπάγεται ένα γενικό συμπέρασμα για όλες τίς παρόμοιες πράξεις... "Αν είμαστε όντως προσαρμοσμένοι στήν ώφελιμότητα, ή συμπεριφορά μας θά συμμορφωνόταν άμεσα πός τούς κανόνες πού έχουμε συναγάγει μ' αυτό τόν τρόπο καί έχουμε συγκρατήσει στή μνήμη" (ό.π., σ. 117). Θα μπορούσε κανείς νά άποκομίσει τήν ιδέα ότι ό Austin άνασκευάζει τήν ένσταση, προβάλλοντας τήν πρακτικολογική αντίληψη για τούς κανόνες· ίσως μάλιστα αυτή νά ήταν ή πρόθεσή του. Δέν είναι όμως σαφές κατά πόσο διατυπώνει ρητά τή σχετική αντίληψη. "Όταν κάνει λόγο για "γενικότητα", τήν έννοει άραγε στατιστικά; "Ίσως αυτό ύπονοει ή φράση "πού κατατείνουν οί πράξεις". "Η μήπως παραπέμπει στήν ώφέλεια πού αντιπροσωπεύει ή συγκρότηση τής έκάστοτε πρακτικής; Δέν γνωρίζω· ώστόσο, στή συνέχεια, οί παρατηρήσεις του άνακαλούν τή συνοπτική άποψη, όταν γράφει: "Εκτιμώντας τίς ειδικές συνέπειες μεμονωμένων ή καθέκαστον πράξεων, σπάνια [ή έμφαση δική μου] θά μέναμε συνεπείς πός τήν έσχατη άρχή" (ό.π., σ. 117). Ποιός όμως θά έκρινε έτσι; Συνεχίζει: "... μέ αυτή τήν παραδοχή, ή ανάγκη νά σταματήσουμε καί νά λογαριάσουμε, όπως προϋποθέτει ή υπό εξέταση ένσταση, είναι φανταστική". Τό νά προτάσσεται σέ κάθε πράξη, ή σέ κάθε παράλειψη πράξης, μιά είκασία σχετικά μέ τίς συνέπειες καί τίς συγκρίσεις τών συνεπειών μεταξύ τους, είναι σαφώς περιττό [ή έμφαση δική μου] καί βλαβερό. Είναι περιττό, έφόσον τό αποτέλεσμα τής διεργασίας αυτής [ή έμφαση δική μου] ένσωματώνεται σέ γνωστό κανόνα. Είναι βλαβερό, έφόσον τό πραγματικό αποτέλεσμα τό εκφράζει ό οικείος κανόνας, ένω ή διεργασία ένδέχεται νά είναι έσφαλμένη, άν άφορμή της είναι οί έκάστοτε περιστάσεις" (ό.π., σσ. 117-118). Καί προχωρεί: "Αν δέν γενικεύονταν, ή πείρα καί οί επιμέρους παρατηρήσεις μας σπάνια θά μάς χρησίμευαν στή πρακτική ζωή... "Όσα συμπεράσματα συνάγει ό νοός από τίς επανειλημμένες έμπειρίες καί παρα-

ζουμε επιμέρους περιπτώσεις πρίν υπάρξει κανόνας πού νά τίς καλύπτει, γιατί μόνο άφοδ συναντήσουμε πολλές περιπτώσεις όρισμένου είδους μπορούμε νά διατυπώσουμε τόν σχετικό κανόνα. Μπορούμε τότε νά χαρακτηρίσουμε μιά επιμέρους περίπτωση ως είδική περίπτωση τοῦ οίκειου είδους, άνεξάρτητα από τό άν υπάρχει κανόνας σχετικός μέ αυτό τό είδος περιπτώσεων. Μέ διαφορετική διατύπωση: ό,τι άποτελεί τήν άναφορά τών έκφράσεων "Α" και "Β" στους κανόνες τής μορφής "Όποτε Α, πράξε Β" μπορούμε νά τό περιγράψουμε ως Α ή Β, άνεξάρτητα από τήν ύπαρξη τοῦ κανόνα "Όποτε Α, πράξε Β" ή άνεξάρτητα από τήν ύπαρξη ενός συνόλου από κανόνες συστατικούς μιās πρακτικῆς, όπου άνήκει και ό έκάστοτε κανόνας.

Γιά νά καταστεί σαφέστερο τό σημεῖο αυτό, άς πάρουμε έναν κανόνα, ή

τηρήσεις συμπυκνώνονται, έπομένως, σέ *άρχές*, ή *γνώμονες*. Αὐτά τά συμπυκνώματα πείρας τά φέρουμε έτοιμα πρὸς χρήση, και τά εφαρμόζουμε άβίαστα σέ καθέκαστον περιπτώσεις, χωρίς νά επικαλούμαστε τή διεργασία σχηματισμοῦ τους· ή χωρίς νά θυμόμαστε και νά άραδιάζουμε κάθε φορά στό νοῦ τίς πολυάριθμες και πολύπλοκες σκέψεις, τών όποιων άρχές και γνώμονες είναι *εὔχρηστες συνοπτικές έκφράσεις* [ή έμφαση δική μου]... 'Η άληθής θεωρία είναι *έπιτομή* επιμέρους άληθειών... Μιλώντας λοιπόν γενικά, τήν ανθρώπινη συμπεριφορά τήν *καθοδηγοῦν* [ή έμφαση δική μου] *άναπόφευκτα κανόνες ή άρχές ή γνώμονες*" (δ.π., σσ. 117-118). Δέν θά χρειαστεί ιδιαίτερη προσπάθεια για νά δείξω πώς όλες αυτές οί παρατηρήσεις ώθοδν νά άνακαλέσουμε τή συνοπτική άποψη. "Όταν, στή συνέχεια, ό Austin πραγματεύεται "σχετικά σπάνιες" περιπτώσεις, θεωρεῖ ότι τό έκάστοτε είδικό σκεπτικό ίσως ύπερισχύει τοῦ γενικοῦ. "Αν δοῦμε πώς έχουμε συναγάγει τόν κανόνα, θά ήταν παράλογο νά τόν θεωρήσουμε άκαμπτο. Θά έπρεπε άρα νά άγνοήσουμε τόν κανόνα, νά στηριχτοῦμε άμεσα στήν *άρχή* πού διαμόρφωσε τούς κανόνες μας, και νά λογαριάσουμε τίς *είδικές* συνέπειες, όσο καλύτερα γνωρίζουμε και μπορούμε" (δ.π., σσ. 120-121). 'Η άποψη τοῦ Austin είναι ένδιαφέρουσα έπειδή δείχνει πώς μπορεί κανείς, διαδοχικά, νά πλησιάσει τήν πρακτικολογική αντίληψη και ύστερα πάλι νά άπομακρυνθεῖ.

Στό έργο του *A System of Logic*, και συγκεκριμένα στό βιβλ. VI, κεφ. xii, παρ. 2, ό Mill διακρίνει σαφώς τή θέση τοῦ δικαστή από εκείνη τοῦ νομοθέτη και ένταυτῶ υποβάλλει τή διάκριση άνάμεσα στίς δύο έννοιες κανόνων. 'Ωστόσο, διακρίνει τίς δύο θέσεις για νά φωτίσει καλύτερα τή διαφορά άνάμεσα σέ περιπτώσεις όπου εφαρμόζει κανείς έναν ήδη παγιωμένο κανόνα και σέ περιπτώσεις όπου χρειάζεται νά διατυπώσει κανόνα για τή μελλοντική συμπεριφορά. Τόν Mill τόν ένδιαφέρει ή δεύτερη περίπτωση και θεωρεῖ τό "γνώμονα πολιτικῆς" τοῦ νομοθέτη τυπικό παράδειγμα κανόνα. Στήν παρ. 3, έκτίθεται μέ μεγάλη σαφήνεια ή συνοπτική άποψη. Γράφει, για παράδειγμα, ότι οί κανόνες συμπεριφορῆς πρέπει νά γίνονται δεκτοί ύπό αίρεση, καθώς διατυπώνονται για τίς πλειότες τών περιπτώσεων. Λέει ότι "έπισημαίνουν" τή λιγότερο επικίνδυνη δράση "προειδοποιούν" ότι όρισμένο σχήμα συμπεριφορῆς έχει βρεθεῖ ως τό καταλληλότερο στίς πιό κοινές περιστάσεις.

Στό κεφ. ii, παρ. 24, τοῦ *Utilitarianism*, ή συνοπτική αντίληψη εμφανίζεται στην άπάντηση τοῦ Mill στήν ένσταση πού ή άνασκευή της άπασχόλησε και τόν Austin. 'Ο Mill χαρακτηρίζει εκεί τούς κανόνες "πορίσματα" τής άρχῆς τής ώφελιμότητας· συγκρίνει αὐτούς τούς "δευτερογενείς" κανόνες μέ "όδόσημα" και "πινακίδες προσανατολισμοῦ". Λέει ότι θεμελιώνονται σέ μακρόχρονη πείρα και έτσι καθιστοῦν περιττή τήν

γνώμονα, πού θά μπορούσε νά προκύψει ως έξῆς: ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Λ. πάσχει ἀπό θανατηφόρο νόσημα καί ὅτι ὁ Κ. προσπαθεῖ νά ἀποφασίσει ἂν θά ἀποκαλύψει στόν Λ. τό εἶδος τῆς ἀσθένειάς του, ἀπαντώντας σέ σχετικό ἐρώτημα τοῦ Λ. "Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Κ. σκέπτεται σοβαρά καί ἀποφασίζει, γιά ὠφελιμιστικούς λόγους, νά μήν πεί τήν ἀλήθεια· ἄς ὑποθέσουμε ἐπίσης ὅτι βάσει αὐτῆς καί ἄλλων παρόμοιων περιπτώσεων διατυπώνει ἕναν κανόνα ὅτι, ὅποτε ἕνας ἀσθενής μέ θανατηφόρο νόσημα ἐρωτᾷ νά μάθει ἀπό τί πάσχει, ὁ ἐρωτώμενος δέν πρέπει νά τοῦ λέει τήν ἀλήθεια. Τό ἀξιοσημεῖωτο ἐδῶ εἶναι αὐτά καθαυτά τά γεγονότα – ὅτι κάποιος πάσχει ἀπό θανατηφόρο νόσημα καί ἐρωτᾷ νά μάθει ἀπό τί πάσχει καί κάποιος δίνει σχετική ἀπάντηση – μποροῦν νά περιγραφοῦν ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν ὑπάρχει κανόνας ἢ ὄχι. Γιά νά τελεστεῖ ἡ πράξη πού ἀφορᾷ ὁ κανόνας δέν ἀπαιτεῖται νά ἔχει συγκροτηθεῖ πρακτική καί ὁ κανόνας νά εἶναι συστατικό μέρος της. Αὐτό ἐννοοῦμε λέγοντας

ἐφαρμογή τῆς ὠφελιμιστικῆς ἀρχῆς σέ κάθε ἐπιμέρους περίπτωση. Στήν παρ. 25, ὁ Mill ἐκθέτει πῶς λειτουργεῖ ἡ ὠφελιμιστική ἀρχή, ὅταν ὑπάρχει ἕνα σύνολο ἀπό ἀλληλοσυγκρουόμενους ἠθικούς κανόνες, γιά νά κριθεῖ ποιός ἀπ' ὄλους ὑπερτερεῖ. "Ὅπως περιγράφει ἐκεῖ τήν κατάσταση, μοιάζει σάν νά ἐφαρμόζει κανεῖς τότε ἄμεσα τήν ὠφελιμιστική ἀρχή στήν ἐκάστοτε περίπτωση. Σύμφωνα μέ τήν πρακτικολογική ἀποψη, θά ἔπρεπε μᾶλλον νά ἐφαρμόζεται τότε ἡ ὠφελιμιστική ἀρχή γιά νά κριθεῖ ποιός ἀπό τοὺς τρόπους πού ἐξασφαλίζουν τή συνέπεια τῆς πρακτικῆς εἶναι ὁ καλύτερος. Ἄξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι, ἐνῶ στήν παρ. 10, ὁ Mill ὀρίζει τήν ὠφελιμιστική θεωρία ἔτσι ὥστε ἡ ὠφελιμιστική ἀρχή νά ἐφαρμόζεται σέ ζητήματα ἠθικῆς, στοὺς κανόνες δηλαδή καί στά παραγγέλματα τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, στήν παρ. 2 χρησιμοποιοῖ τή φράση "οἱ πράξεις εἶναι ὀρθές, ἀνάλογα μέ τήν τάση τους νά προάγουν τήν εὐδαιμονία" [ἡ ἔμφαση δική μου], πού παραπέμπει στή συνοπτική ἀποψη. Στήν τελευταία παράγραφο τοῦ δοκιμίου "On the Definition of Political Economy", *Westminster Review* (Ὀκτώβριος 1836), ὁ Mill, ἀντιδιαστέλλοντας τέχνη καί ἐπιστήμη, γράφει ὅτι μόνο στήν τέχνη εἶναι δόκιμο νά μιλάμε γιά ἐξαιρέσεις. Σέ ζητήματα πρακτικῆς, ἂν μιά πράξη ἀρμόζει "στὶς περισσότερες περιπτώσεις", ἀναδεικνύεται σέ κανόνα. "Μιλώντας γιά τήν τέχνη, εἶναι ἀπολύτως παραδεκτό νά κάνουμε λόγο γιά κανόνες καί ἐξαιρέσεις, ἐννοώντας μέ τή λέξη "κανόνας" τίς περιπτώσεις ὅπου ὑπερισχύουν τά κίνητρα γιά ὀρισμένου τύπου δράση καί μέ τή λέξη "ἐξαιρεση" τίς περιπτώσεις ὅπου ὑπερισχύουν οἱ ἀντίθετες ροπές". Καί αὐτές οἱ παρατηρήσεις παραπέμπουν στή συνοπτική ἀποψη.

Τό κεφ. 5 ἀπό τά *Principia Ethica* τοῦ Moore, περιέχει μιά πολύπλοκη καί στριφνή συζήτηση μέ θέμα τοὺς ἠθικούς κανόνες. Δέν θά ἐπεκταθῶ ἐδῶ, ἀπλά ἐκφράζω τήν ὑπόψια ὅτι στή συζήτηση αὐτή δεσπόζει ἡ συνοπτική ἀντίληψη. Βέβαια, ὁ Moore κάνει συχνά λόγο γιά τή χρησιμότητα τῶν κανόνων πού ἐφαρμόζονται καί τῶν πράξεων πού ἐπιτελοῦνται γενικά, ἐνδέχεται ὅμως τά σχετικά χωρία νά ὑπάγονται στή στατιστική ἐννοια τῆς γενικότητος πού συμβιβάζεται μέ τή συνοπτική ἀποψη. Τήν ἀντίληψη αὐτή τήν ὑποβάλλει ἡ θέση τοῦ Moore ὅτι ἡ ὠφελιμιστική ἀρχή ἐφαρμόζεται ἄμεσα σέ ἐπιμέρους περιπτώσεις (σσ. 147-148) καί ἡ ἰδέα του πῶς οἱ κανόνες ὑποδεικνύουν ποιό ἀπό τά λίγα ἐναλλακτικά ἐνδεχόμενα πού μποροῦν νά συμβοῦν σέ κάθε ἄτομο παράγει τή μεγαλύτερη ὀλική ὠφέλεια στό ἄμεσο μέλλον (σ. 154). Χαρακτηρίζει τοὺς "ἠθικούς κανόνες" ὡς προβλέψεις καί ὡς γενικεύσεις (σσ. 146, 155). Τά σχόλιά του σχετικά μέ τίς

ὅτι, σύμφωνα μέ τή συνοπτική ἄποψη, οἱ ἐπιμέρους περιπτώσεις εἶναι λογικά πρότερες τῶν κανόνων.

3. Καθένας ἔχει κατ' ἀρχήν τό δικαίωμα νά ἐπανεξετάσει τήν ὀρθότητα ἐνός κανόνα καί νά διερωτηθεῖ ἂν πρέπει νά τόν ἐφαρμόσει σέ μιᾶ ἐπιμέρους περίπτωση. Οἱ κανόνες καθοδηγοῦν καί βοηθοῦν τή δράση καί ἐπομένως, εἶναι νόμιμο τό ἐρώτημα μήπως, σέ προηγούμενες ἀποφάσεις, ἦταν ἐσφαλμένη ἡ ἐφαρμογή τῆς ὠφελμιστικῆς ἀρχῆς προκειμένου νά συναχθεῖ ὁ ἐκάστοτε κανόνας καί κατά πόσο θά ἦταν ἢ ὄχι ὁ καλύτερος στήν ἐκάστοτε ὑπό ἐξέταση περίπτωση. Οἱ κανόνες χρειάζονται γιατί οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά ἐφαρμόζουν τήν ὠφελμιστική ἀρχή χωρίς κόπο καί χωρίς λάθη· εἶναι ἀνάγκη νά ἐξοικονομηθεῖ χρόνος καί νά ὑπάρχει ὁδηγός. Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη αὐτή, μιᾶ κοινωνία ὀρθολογικῶν ὁπαδῶν τῆς ὠφελμιστικῆς θεωρίας θά ἦταν μιᾶ κοινωνία χωρίς κανόνες, ὅπου καθένας θά ἐφάρμοζε τήν ὠφελμιστική ἀρχή ἄμεσα καί ὀμαλά, χωρίς λάθη, σέ κάθε περίπτωση. Ἐπί τήν ἄλλη, ἡ κοινωνία μας εἶναι τέτοια ὥστε διατυπώνονται κανόνες πού βοηθοῦν νά λάβουμε σέ ἐπιμέρους περιπτώσεις αὐτές τίς ἰδεωδῶς ὀρθολογικές ἀποφάσεις – πρόκειται γιά ὁδηγούς πού ἔχουν προκύψει καί δοκιμαστεῖ μέσα ἀπό τήν πείρα γενεῶν. Θεωρώντας τούς κανόνες στήν προοπτική αὐτή, τούς ἐρμηνεύουμε ὡς γνώμονες, ὡς "πρακτικές συνταγές"· καί εἶναι ἀμφίβολο τελικά ἂν ὁ,τι ἀφορᾷ ἡ συνοπτική ἄποψη θά ἀξιζε τό ὄνομα κανόνας. "Οποιοσ ἐπιχειρηματολογεῖ ἔχοντας αὐτή τήν ἄποψη γιά τούς κανόνες διαπράττει σφάλμα φιλοσοφικοῦ ἐπιπέδου.

4. Ἡ ἐννοια τοῦ γενικοῦ κανόνα παίρνει τήν ἀκόλουθη μορφή. Θεωρεῖται ὅτι τά ἄτομα ἐκτιμοῦν τό ποσοστό τῶν πιθανῶν περιπτώσεων ὅπου ὁ ἐκάστοτε κανόνας θά ἦταν ἀξιόπιστος ὁδηγός γιά νά ληφθεῖ ἡ ὀρθή ἀπόφαση, δηλαδή ὅποια ἀπόφαση θά ὑπαγόρευε ἡ ὀρθή ἐφαρμογή τῆς ὠφελμιστικῆς ἀρχῆς σέ κάθε ἐπιμέρους περίπτωση. Ἐάν ἐκτιμᾶται ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις ὁ κανόνας ὁδηγεῖ στήν ὀρθή ἀπόφαση καί ἂν ἐκτιμᾶται ὅτι ἡ πιθανότητα σφάλματος, ὅταν ἡ ὠφελμιστική ἀρχή ἐφαρμόζεται ἄμεσα καί ἀτομικά, εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν πιθανότητα σφάλματος, ὅταν ἀκολουθεῖται ὁ κανόνας, καί ἂν τό σκεπτικό αὐτό γίνεται δεκτό γενικά γιά ὄλους τούς ἄνθρώπους, τότε θά ἦταν δικαιολογημένη ἡ προτροπή νά γίνεται δεκτός ὁ ἐκάστοτε κανόνας ὡς γενικός. Μέ τόν τρόπο αὐτό, ἡ συνοπτική ἄποψη μπορεῖ νά καλύψει καί τούς γενικούς κανόνες. Ἐξακολουθεῖ ὁμως νά ἔχει νόημα νά μιᾶμε γιά ἐφαρμογή τῆς ὠφελμιστικῆς ἀρχῆς σέ ἐπιμέρους περιπτώσεις, γιατί οἱ ἀρχικές ἐκτιμήσεις ἀπό τίς ὁποῖες ἐξαρτᾶται ἡ ἀποδοχή τοῦ κανόνα ἐγίναν ἀκριβῶς στήν προσπάθεια νά προβλεφθοῦν οἱ συνέπειες τῆς κατά περίπτωση ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς αὐτῆς. Ὅταν οἱ κανόνες ἐρμηνεύονται σύμφωνα μέ τή συνοπτική ἄποψη, αὐτό φαίνεται ἀπό τή φυσικότητα μέ τήν ὁποία λέγεται ὅτι

ἐξαιρέσεις (σσ. 162-163) καί τή βαρύτητα τῶν παραδειγμάτων παραβίασης κανόνα (σσ. 163-164), παραπέμπουν καί αὐτά στή συνοπτική ἄποψη.

είναι οδηγοί ή γνώμονες ή γενικεύσεις από την πείρα, και ότι πρέπει να παραμερίζονται σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπου δεν διασφαλίζεται ότι οι γενικεύσεις ισχύουν, όποτε ή εκάστοτε περίπτωση πρέπει να κρίνεται κατά τα ιδιαίτερα γνωρίσματά της. Την αντίληψη λοιπόν αυτή τη συνοδεύει και η ιδέα των επιμέρους εξαιρέσεων που κλονίζει το κύρος του κανόνα σε επιμέρους περιπτώσεις.

Την άλλη αντίληψη σχετικά με τους κανόνες θά την ονομάσω “πρακτικο-λογική”. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι κανόνες θεωρείται ότι όρίζουν μία πρακτική. Οι πρακτικές συγκροτούνται για διάφορους λόγους, ένας όμως απ’ όλους είναι ότι, σε πολλά πεδία δράσης, όταν καθένας αποφασίζει ατομικά τί να πράξει, με ωφελιμιστικά κριτήρια σε κάθε επιμέρους περίπτωση, δημιουργείται σύγχυση, και ή απόπειρα για συντονισμό της συμπεριφοράς με την προσπάθεια να προβλεφθεί ή δράση των άλλων είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Γίνεται τότε κατανοητό ότι ως εναλλακτική λύση απαιτείται να εγκαθιδρυθεί μία πρακτική, να οριστεί μία νέα μορφή δραστηριότητας. Είναι σαφές ότι ή πρακτική συνεπάγεται την παραίτηση από την πλήρη ελευθερία δράσης σύμφωνα με ωφελιμιστικά κριτήρια ή κατά τις επιταγές της φρόνησης. Διακριτικό γνώρισμα κάθε πρακτικής είναι ότι όποιος τή διδάσκεται μαθαίνει τους κανόνες που την όρίζουν και ότι ή συμπεριφορά όσων την ακολουθούν διορθώνεται με επίκληση των οικείων κανόνων. “Όσοι ακολουθούν την πρακτική αναγνωρίζουν ότι όρίζεται ακριβώς μέσω των αντίστοιχων κανόνων. Δεν θεωρείται ότι οι κανόνες περιγράφουν απλά πώς πραγματικά συμπεριφέρονται όσοι ακολουθούν την πρακτική: δεν συμπεριφέρονται απλά σαν να υπάκουαν στους κανόνες. Ουσιώδη σημασία για την ιδέα μιās πρακτικής έχει τό να είναι δημόσια γνωστό και κατανοητό ότι την όρίζουν οι κανόνες· εξίσου ουσιώδη σημασία έχει τό να είναι οι κανόνες διδακτοί και εφαρμοσίμοι ώστε να καταλήγουν σε μιā συνεπή πρακτική. Έπομένως, σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι κανόνες δεν είναι γενικεύσεις από αποφάσεις ατόμων που εφαρμόζουν άμεσα και ανεξάρτητα την ωφελιμιστική αρχή σε επαναλαμβανόμενες επιμέρους περιπτώσεις. Αντίθετα, οι κανόνες όρίζουν την εκάστοτε πρακτική και σ’ αυτούς εφαρμόζεται ή ωφελιμιστική αρχή.

Γιά να δείξω τις σημαντικές διαφορές ανάμεσα σ’ αυτό τόν τρόπο ένσωμάτωσης των κανόνων στην ωφελιμιστική αρχή και στόν προηγούμενο, θά εξετάσω τις διαφορές ανάμεσα στις δύο αντιλήψεις σε όσα σημεία με άπασχόλησαν πρωτύτερα.

1. Σε αντιδιαστολή προς τή συνοπτική άποψη, οι κανόνες οι συστατικοί πρακτικής είναι λογικά πρότεροι των επιμέρους περιπτώσεων. Κι αυτό γιατί δεν μπορεί να υπάρξει επιμέρους πράξη υπαγόμενη σε κανόνα πρακτικής, αν δεν υπάρχει πρακτική. Τό σημείο αυτό καθίσταται σαφέστερο με τόν εξής συλλογισμό: στό πλαίσιο μιās πρακτικής, υπάρχουν κανόνες που εγκαθιδρύουν αξιώματα, χαρακτηρίζουν όρισμένες μορφές δράσης ως άρμόζουσες στά εκάστοτε αξιώματα, όρίζουν ποινές για την παραβίαση των κανόνων, κλπ. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι κανόνες μιās πρακτικής όρίζουν αξιώματα, κινήσεις, και παραβάσεις. Λέγοντας ότι ή πρακτική είναι λογικά πρό-

τερη τῶν ἐπιμέρους περιπτώσεων, ἐννοοῦμε τό ἐξῆς: ἂν ὑπάρχει κανόνας πού ὀρίζει μιᾶ μορφή δράσης (κίνηση), καί δεδομένης μιᾶς πρακτικῆς, μιᾶ ἐπιμέρους πράξη ὑπαγόμενη σ' αὐτόν θά μπορούσε νά περιγραφεῖ ὡς δράση τῆς μορφῆς αὐτῆς, μόνο ἂν ὑφίσταται ἤδη ἡ πρακτική. Δράσεις ὀριζόμενες ἀπό μιᾶ πρακτική, εἶναι λογικά ἀδύνατο νά ἀναληφθοῦν ἐξω ἀπό τό πλαίσιο τῆς πρακτικῆς, γιατί, ἂν δέν ὑπάρχει ἡ πρακτική καί ἂν δέν ἱκανοποιοῦνται οἱ ἀπαιτήσεις ὀρθότητος, οἱ ὅποιες πράξεις καί οἱ ὅποιες κινήσεις δέν ὑπολογίζονται ὡς δράσεις τῆς μορφῆς πού ὀρίζει ἡ πρακτική. Οἱ πράξεις τότε θά χαρακτηρίζονται *διαφορετικά*.

Γιά νά φωτίσουμε τό σημεῖο αὐτό, ἄς πάρουμε τό παράδειγμα τοῦ ποδοσφαίρου. Πολλές πράξεις ἀπό ὅσες γίνονται σέ ἓνα ποδοσφαιρικό ἀγῶνα μπορεῖ νά τίς ἐπιτελέσει ἓνα ἄτομο μεμονωμένα ἢ μέ ἄλλους εἴτε μετέχει σέ ἓνα παιχνίδι εἴτε ὄχι. Μπορεῖ, λόγου χάρι, νά χτυπήσει τή μπάλα μέ τό πόδι ἢ μέ τό κεφάλι, νά τρέξει ἢ νά βαδίσει, νά σκοντάψει, νά σταματήσει τή μπάλα μέ τό χέρι, νά ἀστοχήσει, κ.λπ. Ἐπίσης, ὀρισμένες πράξεις μπορεῖ νά τίς ἐπιτελέσει μόνο μέσα στόν ἀγῶνα: νά σημειώσει τέρμα, νά εἶναι ἐκτός παιδιᾶς, νά ἔλθει –ἐκούσια ἢ ἀκούσια– σέ ἀντικανονική ἐπαφή μέ τή μπάλα κ.λπ. Οἱ ἀντίστοιχες πράξεις χαρακτηρίζονται “ἐπιτυχία τέρματος”, “θέση ἐκτός παιδιᾶς”, “ἀντικανονική ἐνέργεια”, κ.λπ., μόνο ἐφόσον ὑπάρχει ποδοσφαιρικός ἀγῶνας: τό γεγονός ὅτι ἀνταποκρίνονται στήν περιγραφή αὐτή, προϋποθέτει τή σύμφωνη μέ κανόνες πρακτική πού συνιστᾷ τό ποδόσφαιρο. Ἡ πρακτική εἶναι λογικά πρότερη τῶν ἐπιμέρους περιπτώσεων: οἱ γλωσσικοὶ ὅροι σημαίνουν τίς πράξεις τίς ὀριζόμενες ἀπό τήν πρακτική μόνο ἐφόσον ὑπάρχει ἡ πρακτική, διαφορετικά στεροῦνται νοήματος²⁴.

2. Ἡ πρακτικολογική ἄποψη ὀδηγεῖ σέ μιᾶ τελείως διαφορετική ἀντίληψη γιά τήν ἐξουσία κάθε ἀτόμου νά ἀποφασίζει ἂν εἶναι ὀρθή ἡ συμμόρφωση μέ ἓνα κανόνα σέ ἐπιμέρους περιπτώσεις. Προσχώρηση σέ μιᾶ πρακτική καί ἀνάληψη δράσης κατά τίς ὑπαγορεύσεις τῆς σημαίνει ἐφαρμογή ὀρισμένων κανόνων. Ἐάν θέλουμε νά ἐπιτελέσουμε μιᾶ πράξη ὅπως ὑπαγορεύει μιᾶ πρακτική, ὁ μόνος τρόπος εἶναι νά ἀκολουθήσουμε ὅσους κανόνες τήν ὀρίζουν. Ἐπομένως, δέν ἔχει νόημα νά ἀπορεῖ κανείς, ἂν εἶναι ὀρθό νά ἐφαρμοστεῖ ἔ-

24. Θά εἶχε ἴσως κανείς τό αἶσθημα ὅτι θά ἦταν σφάλμα νά λέγεται πῶς ἡ πρακτική εἶναι λογικά πρότερη τῶν μορφῶν πράξης πού ὀρίζει, μέ τό σκεπτικό ὅτι, ἂν δέν ὑπῆρχαν οἱ πράξεις πού ἐμπίπτουν στήν πρακτική, θά ἦταν ἔντονος ὁ πειρασμός νά λεχθεῖ ὅτι δέν ὑπάρχει οὔτε ἡ πρακτική. Τά προσχέδια μιᾶς πρακτικῆς δέν συνιστοῦν πρακτική. Ἡ ὑπαρξη πρακτικῆς συνεπάγεται ὅτι ὑπάρχουν περιπτώσεις ἀνθρώπων πού δροῦσαν καί δροῦν σύμφωνα μ' αὐτήν (μέ τίς κατάλληλες λεπτότερες διακρίσεις). Ἡ ἰδέα εἶναι ὀρθή, ὡστόσο δέν ἀνασκευάζει τόν ἰσχυρισμό ὅτι οἰαδήποτε ἐπιμέρους περίπτωση δράσης ὀρισμένης μορφῆς, ὅπως ὀρίζεται ἀπό μιᾶ πρακτική, προϋποθέτει τήν πρακτική. Κατά τή συνοπτική ἄποψη, αὐτό δέν ἰσχύει, δεδομένου ὅτι κάθε ἐπιμέρους περίπτωση πρέπει νά εἶναι “ἐκεῖ” πρὶν ἀπό τούς κανόνες, θά λέγαμε, ἔτσι ὥστε ὁ κανόνας νά συνάγεται ἀπό τήν ἐκάστοτε πράξη μέ ἄμεση ἐφαρμογή τῆς ὀφελιμιστικῆς ἀρχῆς.

νας κανόνας πρακτικής στην περίπτωση του, εφόσον σχεδιάζει μία πράξη οριζόμενη στο πλαίσιο μιας πρακτικής. "Όποιος θά ήθετε τό ερώτημα θά έδειχνε άπλά ότι δέν κατανοεί τίς περιστάσεις τής δράσης του. "Όταν ένα άτομο θέλει νά επιτελέσει μία πράξη οριζόμενη από μία πρακτική, τό μόνο θεμιτό ερώτημα θά άφορούσε τή φύση τής πρακτικής καθουτής ("Πώς θά διαμορφώσω κατάλληλα τή βούλησή μου;").

Διαφωτιστικό έδω είναι τό παράδειγμα ενός παίκτη καί τής άναμενόμενης συμπεριφοράς του. "Όποιος μετέχει σέ ένα παιχνίδι δέν αντιμετώπιζει τούς κανόνες του ως όδηγούς για τό τί είναι βέλτιστο σέ επιμέρους περιπτώσεις. "Αν ένας ποδοσφαιριστής ρωτούσε "μπορώ νά σημειώσω τέρμα σπρώχνοντας τή μπάλα μέ τό χέρι;", τό ερώτημα θά έρμηνευόταν ως αίτημα για νά μάθει τό σχετικό κανόνα· αν του πούν τόν κανόνα, καί αυτός επιμένει, λέγοντας ότι στή συγκεκριμένη περίπτωση έκρινε συνολικά βέλτιστο νά μπορεί νά σημειώσει τέρμα σπρώχνοντας τή μπάλα μέ τό χέρι καί όχι μέ λάκτισμα, ή έπιεικέστερη κρίση θά ήταν ότι μάλλον άστειεύεται. Θα μπορούσε κάποιος νά υποστηρίξει ότι τό ποδόσφαιρο θά ήταν καλύτερο, αν μπορούσε νά σημειωθεί τέρμα καί μέ τό χέρι· δέν μπορεί όμως κανείς νά φανταστεί τούς κανόνες ως όδηγούς για τό τί είναι συνολικά βέλτιστο σέ επιμέρους περιπτώσεις, καί νά άμφισβητήσει τό κατά πόσο είναι εφαρμόσιμοι σέ επιμέρους περιπτώσεις καθουτές.

3 καί 4. Όλοκληρώνω τή σύγκριση μέ τή συνοπτική άποψη, τονίζοντας ότι από όσα είπαμε πρωύτερα συνάγεται σαφώς πώς οί κανόνες μιας πρακτικής δέν είναι ένα είδος όδηγοϋ που διευκολύνει νά αποφασίσουμε τί είναι όρθό σέ επιμέρους περιπτώσεις, κρίνοντας από τό ύψος μιας άνώτερης ήθικης άρχής. Έπιπλέον, δέν ισχύει για τούς κανόνες μιας πρακτικής ούτε ή οίονεί στατιστική ιδέα τής γενικότητας ούτε ή ιδέα τής επιμέρους εξάίρεσης. Περισσότερο ή λιγότερο γενικός, ένας κανόνας πρακτικής πρέπει νά είναι τέτοιος ώστε, ανάλογα μέ τή δομή τής πρακτικής, νά εφαρμόζεται σέ περισσότερα ή σέ λιγότερα είδη περιπτώσεων που υπάγονται στην πρακτική· ή πρέπει νά είναι περισσότερο ή λιγότερο θεμελιώδης για τήν κατανόηση τής πρακτικής. Οί επιμέρους περιπτώσεις δέν μπορεί νά είναι εξαιρέσεις των οικείων κανόνων τής έκάστοτε πρακτικής. Οί εξαιρέσεις χαρακτηρίζουν μάλλον έπιπλέον ή εξειδικεύουν περαιτέρω τόν κανόνα.

Από όσα είπαμε πρωύτερα αναφορικά μέ τήν πρακτικολογική αντίληψη για τούς κανόνες συνάγεται πώς, όταν ένα άτομο προσχωρεί σέ μία πρακτική, αν έρωτηθεί γιατί πράττει ό,τι πράττει ή αν του ζητηθεί νά τό αιτιολογήσει, ή εξήγηση ή ή αιτιολόγηση έγκείται στην επίκληση τής πρακτικής. Δέν μπορεί νά πεί για τήν πράξη του, αν πρόκειται για πράξη οριζόμενη από πρακτική, ότι τήν επιτελεί αντί άλλης γιατί, κατά τήν κρίση του, είναι συνολικά βέλτιστη²⁵. "Όταν κάποιος συμορφώνεται προς μία πρακτική καί έρωτηθεί γιατί

25. Ένα φιλοσοφικό χαριτολόγημα (στό στόμα του Bentham): "Σέ ένα άγώνα κρίκετ, τρέχω στην άλλη πύλη, μόλις ό συμπαίκτης μου δώσει ένα καλό χτύπημα στή

πράττει ὅ,τι πράττει, πρέπει νά ὑποθέσει ὅτι ὁ συνομιλητής του εἴτε δέν γνωρίζει πῶς δρᾷ στό πλαίσιο τῆς πρακτικῆς ("Γιατί σπεύδεις νά τόν πληρώσεις;" "Τοῦ ὑποσχέθηκα νά τόν πληρώσω σήμερα") εἴτε ἀγνοεῖ τήν ἴδια τήν πρακτική. Δέν αἰτιολογοῦμε τόσο μία πράξη μας ὅσο ἐξηγοῦμε, ἢ δείχνουμε, ὅτι συμφωνεῖ μέ τήν ἀντίστοιχη πρακτική. Κι αὐτό γιατί μόνο στό σκηνικό πλαίσιο τῆς πρακτικῆς οἱ ἐπιμέρους πράξεις μας χαρακτηρίζονται ὡς πράξεις τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου εἴδους. Μποροῦμε νά ποῦμε τί κάνουμε μόνο μέ ἀναφορά στήν πρακτική. "Ὄταν ἐξηγοῦμε ἢ αἰτιολογοῦμε τήν πράξη μας, ὡς ἐπιμέρους πράξη, τήν ἐντάσσουμε στήν πρακτική πού τήν ὀρίζει. "Ἄν δέν γίνει δεκτὴ ἢ σχετικὴ ἐξήγηση ἢ αἰτιολόγηση, σημαίνει ὅτι τό ἐρώτημα εἶναι διαφορετικό: ἂν δικαιολογημένα ἀποδεχόμαστε, ἢ ἀνεχόμαστε, τήν πρακτική. "Ὄταν ἀμφισβητεῖται ἡ πρακτική, ἢ ἐπίκληση τῶν σχετικῶν κανόνων (μ' ἄλλα λόγια, ἢ περιγραφή τῆς πρακτικῆς) εἶναι φυσικά ἐκτός θέματος. "Ὄταν ὁμως ἀμφισβητεῖται ἡ ἐπιμέρους πράξη, τότε μποροῦμε μόνο νά ἀναφέρουμε τοὺς κανόνες. "Ἄν κάποιος δέν ἔχει σαφὴ εἰκόνα τῆς πρακτικῆς, ἢ ἀγνοεῖ σέ τί συνίσταται ἡ δράση στό πλαίσιο τῆς, μπορεῖ νά θέσει ἓνα μόνο ἐρώτημα. Ἐδῶ πρέπει νά γίνει ἀντιδιαστολή μέ τήν περίπτωση ἐνός γνωμοκοῦ πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ὑποδεικνύει τήν ὀρθή ἀπόφαση στίς συγκεκριμένες περιστάσεις, ἀπόφαση πού ὑπαγορεύουν ἄλλοι λόγοι· ἐν προκειμένῳ, ἢ ἀμφισβήτηση ἰσοδυναμεῖ μέ τό ἐρώτημα κατά πόσο οἱ ἄλλοι λόγοι ὄντως στηρίζουν τήν ἀπόφαση στίς συγκεκριμένες περιστάσεις.

Συγκρίνοντας τίς δύο ἀντιλήψεις περί κανόνων ὅπως τίς ἐξέθεσα, βλέπει κανεὶς πῶς γίνεται καί ἡ συνοπτικὴ ἀποψη παραγνωρίζει τὴ σημασία τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στή δικαιολόγηση μιᾶς πρακτικῆς καί στή δικαιολόγηση ἐπιμέρους πράξεων πού ὑπάγονται σ' αὐτήν. Σύμφωνα μέ τήν ἀποψη αὐτή, οἱ κανόνες θεωροῦνται ὀδηγοὶ τῆς δράσης καί ἀποσκοποῦν νά ὑποδείξουν στήν ἐκάστοτε ἐπιμέρους περίπτωση τήν ἰδεωδῶς ὀρθολογικὴ ἀπόφαση ὅπου θά ὀδηγοῦσε ἡ ἀλάνθαστη ἐφαρμογὴ τῆς ὠφελιμιστικῆς ἀρχῆς. Ἐχουμε, κατ' ἀρχήν, πλήρη εὐχέρεια νά ἐπιλέξουμε ἂν θά χρησιμοποιήσουμε τοὺς ὀδηγούς ἢ ἂν θά τοὺς ἀγνοήσουμε, ἀνάλογα μέ τό τί ἐπιβάλλουν οἱ περιστάσεις, χωρὶς νά ἀλλοιώνεται ἔτσι ἡ λειτουργικὴ θέση μας -- τό ἀξίωμά μας -- ὡς ἠθικοῦ ἀτόμου: εἴτε ἀγνοήσουμε τοὺς κανόνες εἴτε τοὺς ἀκολουθήσουμε, κατέχουμε τό ἀξίωμα τοῦ ὀρθολογικοῦ ἀτόμου πού ἐπιδιώκει, σέ κάθε ἐπιμέρους περίπτωση, νά πραγματώσει τό ὀλικό βέλτιστο. Ἀπὸ τήν ἄλλη ὁμως πλευρά, σύμφωνα μέ τήν πρακτικολογικὴ ἀντίληψη, ὅταν θεωροῦμε ὅτι τήν ἠθικὴ θέση τήν ὀρίζει μιᾶ πρακτικὴ, ὅσα ἐρωτήματα ἀφοροῦν τίς πράξεις ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ διευθετοῦνται μέ ἀναφορά στοὺς κανόνες πού ὀρίζουν τήν ἐκάστοτε πρακτικὴ. Ὅποιος ἀμφισβητεῖ τοὺς κανόνες περιβάλλεται ἓνα τελείως διαφορετικὸ ἀξίωμα καί ἀποκτᾷ τήν ἐξουσία νά ἀλλάξει καί νά ὑποβάλει σέ κριτικὴ τοὺς κανόνες: αἴρεται δηλαδὴ στό ἀξίωμα τοῦ ἀναμορφωτῆ, καί οὕτω

σφαίρα, γιατί εἶναι συνολικὰ βέλτιστο".

καθεξῆς. Ἡ συνοπτική αντίληψη ἀπαλείφει τή διάκριση ἀνάμεσα στά διάφορα ἀξιώματα καί στά διαφορετικά εἶδη σκεπτικοῦ πού προσιδιάζουν στό καθένα. Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη αὐτή, ὑπάρχει ἓνα καί μόνο ἓνα ἀξίωμα. Ὡς ἐκ τούτου, ἀποκρύπτει τό γεγονός ὅτι ἡ ὠφελμιστική ἀρχή, στήν περίπτωση πράξεων καί ἀξιωμάτων στό πλαίσιο μιᾶς πρακτικῆς, πρέπει νά ἐφαρμόζεται στήν πρακτική καί, ἐπομένως, ὅσοι δροῦν ὡς φορεῖς ἑνός ἀξιώματος στό πλαίσιο αὐτό δέν μποροῦν νά ἐπικαλεστοῦν τά γενικά ὠφελμιστικά ἐπιχειρήματα²⁶.

Τά παραπάνω χρειάζονται λεπτότερο χαρακτηρισμό. Πρῶτα πρῶτα: παρουσίασα τή συνοπτική καί τήν πρακτικολογική αντίληψη γιά τούς κανόνες σάν νά μποροῦσε νά ἀληθεύει μόνο ἡ μία ἀπό τίς δύο, καί ἂν ἀλήθευε γιά ὀρισμένους κανόνες, νά ἀλήθευε κατ' ἀνάγκη γιά ὄλους. Δέν ἐννοῶ, βέβαια, κάτι τέτοιο. (Τό σφάλμα αὐτό τό διαπράττουν οἱ ἐπικριτές τῆς ὠφελμιστικῆς ἀντίληψης, ἐφόσον τά ἐπιχειρήματά τους προϋποθέτουν τή συνοπτική αντίληψη γιά τούς κανόνες κάθε πρακτικῆς). Μερικοί κανόνες ταιριάζουν μέ τή μία καί μερικοί μέ τήν ἄλλη ἀντίληψη, γι' αὐτό καί ὑπάρχουν κανόνες πρακτικῆς (κανόνες μέ τήν αὐστηρή ἐννοια) καί γνωμικά καί "πρακτικές συνταγές".

Δεύτερο: ἡ ταξινόμηση τῶν κανόνων μπορεῖ νά περιλάβει καί ἄλλες διακρίσεις καί μάλιστα διακρίσεις πού θά ἦταν ἀπαραίτητες, ἂν πραγματευόμαστε ἄλλα ζητήματα. Σέ ὅ,τι ἔχει προηγηθεῖ, ἀπλῶς παρουσίασα ὅσες σχετίζονται καθοριστικότερα μέ τά εἰδικά θέματα πού μέ ἀπασχόλησαν, καί δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι ἐξαντλοῦν ὄλα τά ἐνδεχόμενα.

Τέλος, ὑπάρχουν καί πολλές ὀριακές περιπτώσεις ὅπου εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νά ἀποφασιστεῖ ποιά εἶναι ἡ καταλληλότερη ἀντίληψη περί κανόνων. Κάθε ἐννοια τή συνοδεύουν ὀριακές περιπτώσεις, καί εἶναι πολύ πιθανό νά ἀνακύπτουν σέ σχέση μέ τόσο σύνθετες ἰδέες, ὅπως εἶναι πρακτικές, θεσμοί, παιχνίδια, κανόνες, κλπ. Ὁ Wittgenstein ἔδειξε πόσο ρευστές εἶναι οἱ ἐννοίες αὐτές²⁷. Ἐδῶ, ἀπλῶς τόνισα καί ἀνέδειξα σαφέστερα δύο ἀντιλήψεις

26. Πῶς ἐφαρμόζονται οἱ παρατηρήσεις αὐτές ὅταν τήν ὑπόσχεση τή γνωρίζουν μόνο ὁ πατέρας καί ὁ γιός; Σέ πρώτη προσέγγιση, ὁ γιός κατέχει τό ἀξίωμα τοῦ ὑποσχομένου καί, ἐπομένως, ἡ πρακτική δέν τοῦ ἐπιτρέπει νά κρίνει τή συγκεκριμένη περίπτωση βάσει τῆς γενικῆς ὠφελμιστικῆς ἐπιχειρηματολογίας. Ἄς ὑποθέσουμε, ἀντ' αὐτοῦ, πῶς θεωρεῖ ὅτι κατέχει τήν ἐξουσία νά ἐλέγχει καί νά ἀλλάζει τήν πρακτική, παραμερίζοντας τό ἐρώτημα ἂν ὄντως δικαιῶται νά κινηθεῖ ἀπό τό ἓνα ἀξίωμα στό ἄλλο. Μπορεῖ τότε νά λάβει ὑπόψη τά ὠφελμιστικά ἐπιχειρήματα, γιά νά κρίνει τήν πρακτική στήν περίπτωση ὅμως αὐτή θά δεῖ ὅτι ὑπάρχουν ὠφελμιστικά ἐπιχειρήματα πού δέν ἐπιτρέπουν ἐν προκειμένῳ τή γενική ὠφελμιστική δικαιολόγηση τῆς πρακτικῆς. Γιατί τότε, θά τοῦ ἦταν ἀδύνατο νά ζητᾶ καί νά δίνει τό εἶδος ὑποσχέσεων πού συχνά θά ἤθελε νά μπορεῖ νά ζητᾶ καί νά δίνει. Ἐπομένως, δέν θά θελήσει νά ἀλλάξει τήν πρακτική, καί ὡς ὑποσχομένος δέν ἔχει ἄλλη ἐπιλογή παρά νά τηρήσει τήν ὑπόσχεσή του.

27. *Philosophical Investigations* (Ὁξφόρδη, 1953) – Βλ., γιά παράδειγμα, ἰ, παρ. 65-71.

για τούς περιορισμένους σκοπούς του άρθρου αυτού.

IV

Χαράσσοντας τή διάκριση ανάμεσα σέ δύο αντιλήψεις για τούς κανόνες, προσπάθησα νά δείξω, άφενός, ότι μπορούμε νά θεωρήσουμε τούς κανόνες έτσι ώστε νά είναι έφικτή ή χρήση τής γενικής ώφελιμιστικής έπιχειρηματολογίας σέ έπιμέρους περιπτώσεις· καί άφετέρου, ότι, σύμφωνα μέ μιάν άλλη αντίληψη, έχουμε τέτοια διακριτική εϋχέρεια μόνο όσο τό έπιτρέπουν οί ίδιοι οί κανόνες. Θα έλεγα ότι, κατά τή φιλοσοφική δουλειά, ή τάση νά θεωρούνται οί κανόνες σύμφωνα μέ τή συνοπτική άποψη είχε ίσως έμποδίσει τούς ήθικούς φιλόσοφους νά δούν πόσο σημαντική είναι ή διάκριση ανάμεσα στή δικαιολόγηση μιās πρακτικής καί στή δικαιολόγηση έπιμέρους πράξεων πού υπάγονται σ' αυτήν· κι αυτό έπειδή παρερμηνεύεται ή λογική σπουδαιότητα τής έπίκλησης κανόνων, όποτε άμφισβητείται έπιμέρους πράξη υπαγόμενη σέ πρακτική, καί έτσι συσκοτίζεται τό ότι, όπου υπάρχει πρακτική, αυτή πρέπει νά άποτελεί τό αντικείμενο άποτίμησης σύμφωνα μέ τήν ώφελιμιστική άρχή.

Δέν είναι άσφαλώς συμπτωματικό ότι οί δύο παραδοσιακές περιπτώσεις δοκιμασίας τής ώφελιμιστικής θεωρίας —ή τιμωρία καί οί ύποσχέσεις— είναι σαφώς περιπτώσεις πρακτικής. 'Υπό τήν επίδραση τής συνοπτικής άποψης, είναι φυσικό νά ύποτεθεί ότι όσοι κατέχουν άξίωμα σέ ένα ποινικό σύστημα, καί όποιος έχει διατυπώσει μιá ύπόσχεση, θά μπορούσαν νά άποφασίσουν τί θά κάνουν σέ έπιμέρους περιπτώσεις βάσει ώφελιμιστικών λόγων. 'Από τή σκοπιά αυτή, δέν γίνεται αντιληπτό ότι ή γενική διακριτική εϋχέρεια για λήψη άπόφασης σέ έπιμέρους περιπτώσεις βάσει ώφελιμιστικών λόγων δέν συμβιβάζεται μέ τήν έννοια τής πρακτικής· καί ότι τήν όποια διακριτική εϋχέρεια τήν όρίζει ή έκάστοτε πρακτική (ό δικαστής, λόγου χάρη, μπορεί νά έχει τήν εϋχέρεια νά όρίζει τήν ποινή μέσα σέ όρισμένα όρια). Οί παραδοσιακές ένστάσεις πρός τήν ώφελιμιστική αντίληψη, όπως τίς παρουσίασα προτύτερα, προϋποθέτουν τήν έκχώρηση στους δικαστές, καί σέ όσους ύπόσχονται, πλήρη ήθική έξουσία νά άποφασίζουν σέ έπιμέρους περιπτώσεις βάσει ώφελιμιστικών άρχων. "Όταν όμως συνδυάσει κανείς τήν ώφελιμιστική αντίληψη μέ τήν ιδέα τής πρακτικής, καί έπισημάνει ότι ή τιμωρία καί οί ύποσχέσεις είναι πρακτικές, βλέπει ότι ή εκχώρηση τέτοιας έξουσίας άποκλείεται λογικά.

Τιμωρία καί ύποσχέσεις είναι είδη πρακτικής: πρόκειται για γεγονός άναμφισβήτητο. Στην περίπτωση των ύποσχέσεων, αυτό φαίνεται από τό ότι ή φράση "Ύπόσχομαι" είναι έπιτελεστική καί προϋποθέτει τό πλαίσιο τής σχετικής πρακτικής καί τίς αντίστοιχες ιδιότητες. Λέγοντας "Ύπόσχομαι", διατυπώνω ύπόσχεση μόνο έφόσον ύπάρχει ή σχετική πρακτική. Θα ήταν παράλογο νά έρμηνεύουμε τούς κανόνες για τή διατύπωση ύποσχέσεων σύμφωνα μέ τή συνοπτική άποψη. Για παράδειγμα, θα ήταν παράλογο νά λέγαμε ότι ό κανόνας πού υπαγορεύει τήν τήρηση των ύποσχέσεων άνέκυψε γιατί, στό

παρελθόν, βρέθηκε νά είναι συνολικά καλύτερο νά τηροῦνται οἱ ὑποσχέσεις. Κι αὐτό γιατί θά ἦταν ἀδύνατο νά δίνονται ὑποσχέσεις, ἂν ἡ τήρησή τους δέν γινόταν ἤδη κατανοητή ὡς μέρος τῆς ἴδιας τῆς πρακτικῆς.

Ὅπως δὲ ποτε, οἱ κανόνες πού ὀρίζουν τή διατύπωση ὑποσχέσεων δέν εἶναι κωδικοποιημένοι, καί τό πῶς τούς ἀντιλαμβάνεται ὁ καθένας ἐξαρτᾶται, κατ' ἀνάγκη, ἀπό τήν ἠθική ἀγωγή του. Δέν εἶναι λοιπόν ἀπίθανο νά ἀντιλαμβάνονται οἱ ἄνθρωποι τήν πρακτική κατά ποικίλους τρόπους, γι' αὐτό καί ὑπάρχουν περιθώρια διαφωνίας γύρω ἀπό τή βέλτιστη συγκρότησή της. Γιά παράδειγμα, ἐνδέχεται νά ἀνακύψουν διαφωνίες ἀνάμεσα σέ ἄτομα μέ διαφορετική προέλευση γιά ὅ,τι ἀφορᾷ τό πόσο αὐστηρή πρέπει νά εἶναι ἡ ἀποτίμηση τῶν διαφόρων δικαιολογιῶν, ἢ καί ἀπλῶς τό ποιές δικαιολογίες εἶναι ἀποδεκτές. Ἀνεξάρτητα ὁμως ἀπό αὐτές τίς διαφορές ἀπόψεων, ἡ ἐννοια τῆς διατύπωσης ὑποσχέσεων ὡς πρακτικῆς δέν παρέχει στόν ὑποσχόμενο τήν εὐχέρεια νά ἐπικαλεῖται τή γενική ὠφελιμιστική δικαιολόγηση τῶν πράξεών του. Τό γεγονός αὐτό ἐξηγεῖ γιατί ἡ παραδοσιακή ἐνσταση, ὅπως τήν παρουσίασα, εἶναι τόσο ἰσχυρή. Καί θά ἤθελα νά ἐπισημάνω πῶς ὅταν κανείς συναρθρώνει τήν ὠφελιμιστική ἀποψη μέ τήν πρακτικολογική ἀντίληψη γιά τούς κανόνες, ὅπως ταιριάζει στίς οἰκειές περιπτώσεις, τίποτα στήν ἀποψη αὐτή δέν συνεπάγεται ὅτι πρέπει νά δίνεται τέτοια δικαιολόγηση, εἴτε σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν πρακτική διατύπωση τῶν ὑποσχέσεων εἴτε οἰαδήποτε ἄλλη πρακτική.

Ἐξίσου σαφής εἶναι καί ἡ περίπτωση τῆς τιμωρίας. Πολλές πράξεις στήν ἀκολουθία συμβάντων πού ἀποτελοῦν τήν τιμωρία ἑνός ἀτόμου προϋποθέτουν τήν ὑπαρξη πρακτικῆς. Αὐτό φαίνεται, ἂν ἐξεταστεῖ τό πῶς ὄρισα τήν τιμωρία, σχολιάζοντας τήν κριτική τῆς ὠφελιμιστικῆς ἀποψης ἀπό τόν Carrit. Ὁ σχετικός ὀρισμός μνημονεύει πράγματα ὅπως κανονικά δικαιώματα τῶν πολιτῶν, κανόνες δικαίου, δικονομικά ὀρθή δίκη, δίκη, δικαστήριον, δικονομία κ.λπ. – κανένα τους δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἔξω ἀπό τό πολυσύνθετο πλαίσιο τῶν ἐκάστοτε νομικῶν συστημάτων. Πολλές ἐξάλλου ἀπό τίς κολάσιμες πράξεις προϋποθέτουν πρακτικές. Γιά παράδειγμα, τιμωρεῖται κανείς ἐπειδή ἐκλεψε, καταπάτησε ἀλλότρια κτήματα, κ.λπ. Ἡ τιμωρία ἐδῶ προϋποθέτει τό θεσμό τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Δέν μποροῦμε νά ποῦμε τί εἶναι τιμωρία ἢ νά περιγράψουμε ἐπιμέρους περιπτώσεις τιμωρίας, χωρίς νά μνημονεύσουμε ἀξιώματα, πράξεις, καί ἀδικοπραγίες, ὅπως ὀρίζονται ἀπό πρακτικές. Ἡ τιμωρία εἶναι κίνηση σέ ἕνα πολύπλοκο νομικό παιχνίδι καί προϋποθέτει τό σύνθετο σύστημα ἀπό πρακτικές πού συγκροτοῦν τήν ἐννομη τάξη. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς λιγότερο ἐπίσημες μορφές τιμωρίας: δικαίωμα νά τιμωροῦντά παιδιά ἔχουν οἱ γονεῖς, οἱ κηδεμόνες ἢ ὅποιοι ἔχουν τή σχετική ἐξουσία – κανείς ἄλλος.

Θά ἄξιζε νά ἐπισημάνω μία παρερμηνεία τῆς θέσης μου. Θά μποροῦσε κανείς νά σκεφθεῖ ὅτι ὁ τρόπος πού χρησιμοποιοῦ τή διάκριση ἀνάμεσα στή δικαιολόγηση μιᾶς πρακτικῆς καί στή δικαιολόγηση τῶν ἐπιμέρους πράξεων πού ὑπάγονται σ' αὐτήν συνυφαίνεται μέ ὀρισμένη κοινωνική καί πολιτική στάση πού ὀδηγεῖ σέ ἕνα εἶδος συντηρητισμοῦ. Θά μποροῦσε ἴσως νά δη-

μιουργηθεί ή έντύπωση ότι ύποστηρίζω πώς οί κοινωνικές πρακτικές τής ύφιστάμενης κοινωνίας δικαιολογούν τίς πράξεις καθενός και ότι, άν συμμορφώνεται κανείς μ' αυτές, ή συμπεριφορά του δικαιολογείται αυτόματα.

Ή έρμηνεία αυτή είναι τελείως λανθασμένη. Ή θέση μου άφορᾶ πολύ περισσότερο τή λογική άνάλυση. Άσφαλώς, έχει συνέπειες σέ ζητήματα ήθικης θεωρίας, καθαυτή όμως δέν οδηγεί σέ οίαδήποτε συγκεκριμένη κοινωνική ή πολιτική στάση. Συνοψίζεται στη φράση: όποτε ή μορφή μιᾶς πράξης όρίζεται μέσω μιᾶς πρακτικής, ή μόνη δυνατή δικαιολόγηση τής έπιμέρους πράξης ενός άτομου γίνεται αποκλειστικά μέ άναφορά στην πρακτική. Δέν συνάγεται κανενός είδους συμπέρασμα για τό κατά πόσο πρέπει νά δέχεται κανείς ή νά άπορρίπτει τίς πρακτικές τής κοινωνίας του. Μπορεί κανείς νά είναι όσο θέλει ριζοσπάστης, όταν όμως πρόκειται για πράξεις πού όρίζονται στό πλαίσιο πρακτικῶν, ή ριζοσπαστική αντίληψη του πρέπει νά άφορᾶ τίς κοινωνικές πρακτικές και τήν άποδοχή τους άπό τά μέλη τής έκάστοτε κοινωνίας.

Προσπάθησα νά δείξω ότι, συναρθρώνοντας τήν ώφελιμιστική άποψη μέ τήν πρακτικολογική αντίληψη για τούς κανόνες, όποτε ή αντίληψη αυτή είναι ή προσφορότερη²⁸, μπορούμε νά τή διατυπώσουμε έτσι ώστε νά τή θεωρήσουμε έναντι αρκετῶν παραδοσιακῶν ένστάσεων. Προσπάθησα επίσης νά δείξω πώς ή λογική δύναμη τής διάκρισης άνάμεσα στη δικαιολόγηση μιᾶς πρακτικής και στη δικαιολόγηση έπιμέρους πράξεων πού ύπάγονται σ' αυτήν συνδέεται μέ τήν πρακτικολογική αντίληψη για τούς κανόνες και ότι δέν γίνεται κατανοητή, όσο οί κανόνες πρακτικής θεωροῦνται σύμφωνα μέ τή συνοπτική άποψη. Δέν άσχολήθηκα μέ τό έρώτημα γιατί, κατά τή φιλοσοφική δουλειά, μπορεί κανείς νά κλίνει υπέρ τής συνοπτικής άποψης. Προφανώς, οί σχετικοί λόγοι είναι πολύ βαθεῖς και ή πραγμάτευσή τους θά άπαιτοῦσε χωριστή μελέτη.

28. "Όπως έχω ήδη δηλώσει, δέν είναι, πάντοτε εύκολο νά ποῦμε πότε ή αντίληψη αυτή είναι ή προσφορότερη. Ούτε ένδιαφέρομαι έδῶ νά συζητήσω τά γενικά είδη περιπτώσεων όπου εφαρμόζεται: θά ήθελα άπλά νά πῶ ότι δέν πρέπει νά θεωρεῖται δεδομένο πώς εφαρμόζεται ως έχει σέ πολλούς άπό τούς λεγόμενους "ήθικούς κανόνες". Έχω τό αἶσθημα ότι σχετικά λίγες άπό τίς πράξεις τής ήθικης ζωής όρίζονται μέ πρακτικές και ότι ή πρακτικολογική αντίληψη σχετίζεται στενότερα μέ τήν κατανόηση νομικῶν και νομικοειδῶν έπιχειρημάτων και λιγότερο μέ τό πιό σύνθετο είδος τῶν ήθικῶν έπιχειρημάτων. Ή ώφελιμιστική θεωρία πρέπει νά προσαρμοστει στις διαφορετικές αντιλήψεις περί κανόνων, άνάλογα μέ τήν περίπτωση, και, χωρίς άμφιβολία, ή σχετική παράλειψη ήταν ένας άπό τούς λόγους πού δυσκόλευαν τήν όρθή έρμηνεία της.